

AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZI IRODALOM 1850-TŐL NAPJAINKIG.

IRTA:
DR. MAKKAI SÁNDOR.

„AZ ÚT“ KIADÁSA.

MINERVA IRODAIMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
CLUJ—KOLOZSVÁR,
1925.

Egyházi irodalomtörténet — nincs.* Az egyházi írók munkásságáról és műveiről eddigelé, — ha külön cím, fejezet vagy szakasz formájában is, — az *egyháztörténet* emlékezett meg s ott természetesen *nem irodalomtörténeti* szempontok vezettek s így a vázlatos és rövid megemlékezések vagy összefoglalások voltaképen csak függelékei lettek az egyház külső, politikai, intézményes történetének. Világos, hogy a régiek közül *Bod Péter* „Magyar Athenás“-át (1766), ezt a különben nagybecsű, de krónikajellegű és kritikátlan felsorolását az egyházi íróknak (vegyesen másokkal), nem lehet egyh. irodalomtörténetnek tekinteni. Az újabbak közül *Sz. Kiss Károly* és társai „Uj magyar Athenás“-sza (1882) vagy a *Zoványi Jenő* „Theologiai ismeretek Tára“ (1901.) lexikonszerű adatokat nyújtanak, de a dolog természeténél fogva sem érvényesíthetnek irodalomtörténeti szempontokat. Felettből becses anyagot nyújt, de természetesen nagyon vázlatosan és függelékszerűen *Zoványi Jenő* szemléje a magyar prot. irodalom felett a *Warga Lajos* ker. egyháztörténetének III. kötetében, legújabbban pedig *Révész Imréné* „A magyar protestantizmus története“ c. tankönyve (1923) korszakok szerinti tömör jellemzéseivel adja a legjobbat e téren, de szintén természetesen, csak legfőbb vonásaiban. Egy nagyértékű fejezettel *Ravasz László* ajándékozott meg minket „A gyűl. igehirdetés elméleté“-ben a magyar prot. igehirdetés történetéről, ez pedig, bár szempontja teljesen irodalomtörténeti, csak egy kis szelete az egész egyházi irodalomnak. Mellőzve egész sereg derék egyháztörténeti mű. en. em. vonatkozásait, melyeknek felsorolása csak erősíthetné álláspontunkat, kifejezzük azt a meggyőződésünket, hogy a *magyar református egyházi irodalom* önálló, sajátos szempontu, kritikai alapon értékelő történetének megírása égető szükségévé vált egyházunknak, — tudományos öncélja mellett abból a gyakorlati szükségből is, hogy az irodalmi kritika erejével öntudatos egyházi irodalmi életet fejlesszen és indítson, aminek rendkívüli hiányát érezzük s amihez első és nélkülözhetetlen alap az eddigi fejlődés öntudatos értékelése lehet csupán. Az egyházi irodalomtörténet létrejövételének van egy olyan elvi akadálya, amellyel szembe kell néznünk, mint határozott tévedéssel. Az egyházi irodalom — ezen. elv szerint — részben *theologia*, s mint ilyen, *a theologia történetébe*, illetve az egyes theol. disciplinák *történeti* részébe tartozik

* Hogy miért nincs és hogyan lehetne, arra nézve mindenkinek érdemes elolvasni a Prot. Szemle 1917. évfolyamában „*Historicus Literarius*“: Magyar Ref. Egyh. Irodalomtörténet c. kiváló tanulmányát. Igaz, hogy annak szempontjai alatt ez az én kísérletem vakmerőségnek látszik; mégis meg kell tennem, mert az idő sürget és az ott felállított követelmények száz esztendő múlva se lesznek megvalósíthatók. Tehát jobb ma egy veréb, mint holnap egy tuzok.

mint *tudománytörténet*; másrészt *gyakorlati* célú és jellegű, s többnyire aktuális termék, amely, mint ilyen, *az egyház intézményes történetének* korszakonkénti függvényét képezi; mind a két szempontból felesleges egy külön egyházi *irodalomtörténet* megalkotása.

Ez a téves felfogás az „*irodalomtörténet*“ közkeletű felfogásának eredménye. Az „*irodalomtörténet*“ alatt u. i. általában csak a *szépirodalom* (lyrai, elbeszélő és drámai költészet) történetét s legfennebb még a *szépirodalmi kritika* történetét értik. Így kiesik az *irodalomtörténet* és általában az „*irodalom*“ köréből a *tudományos* irodalmi alkotások csoportja s általában minden szakirodalom. Nem akarok szembeszállani ezzel a közkeletű felfogással. Szerintem is van bizonyos fokú igazsága. Az „*irodalom*“ fogalmát a szépirodalom számára foglalni le abban az értelemben megengedhető, hogy a szépirodalom *az emberi élet művészi tükré* az írás, illetve nyelv eszközeivel s mint ilyen, céljaul az *ábrázolást*, a *szépet* tüzi maga elé; míg a tudományos és szakirodalom nem ezzel a céllal dolgozik s egészen más irányban, *logikai* kapcsolatban áll az emberi élettel, az *igazság* szempontja alatt s ennél fogva, bár nem nélkülözheti az alkotás művészi törvényeit, nem áll egyenesen és semmiesetre sem kizárólag a „művészi“ és a „szép“ törvénye alatt. A másneműség teszi tehát indokoltá a közkeletű felfogást, ha nem is teljesen jogosultá, mert pld. a *filozófiát* és a *szellemi* tudományok nagy részét nehéz az „*irodalmi*“ követelményektől függetleníteni, míg a természettudományoknál ez a szempont mellékes az eredményhez képest, amelyet feltárnak. De mondom, nem célom az itt felmerülhető vitás kérdéssel foglalkozni. Ellenben le kell szegezennem azt, hogy az *egyházi irodalomnak* sajátos, és pedig „*irodalmi*“ jellege van, úgy a szépirodalommal, mint a tudományos irodalommal szemben.

Az egyházi irodalom *középhegyet* foglal el a szépirodalom és a tudományos irodalom között. Mindkettővel van rokonsága és mindkettővel szemben van sajátossága. Ez a természete pedig annak a realitásnak természetéből következik, amely az egyházi irodalomnak legmesszibb elágazásaiban is voltaképeni tárgyát alkotja, s amely nem más, mint *a vallásos élmény*. A szépirodalom *művészi* (esztetikai) kapcsolatban áll az emberi élettel; a tudományos irodalom *logikai* kapcsolatban. Az egyházi irodalom egy speciális szempontból kapcsolódik az emberi élettel, mint tárgyával: *a vallásos életnek a tükré*. És mint a vallásos élet tükrének, épenannyira *művészi*, ábrázoló, mint *logikai*, magyarázó jellege van. Legközelebbi rokonságot a *filozófiával* mutat, amely *célja* szerint kétségtelenül, sőt kat'exochén *magyarázó* jellegű, *logikai* alkotás, de *módja* szerint kétségtelenül és bensőségesen *alkotó* (construáló, rendszerező) s így *művészi* és ábrázoló jellegű alkotás. Ennek következménye az, hogy míg más tudományoknak alig fejlődött ki *önálló szempontú* irodalomtörténete, addig a *filozófia története* egészen önálló s a *szépirodalom történetével* párhuzamba állítható disciplinává, „*utánalkotó*“, kritikai művészet-tudományyá fejlődött. Előtte kétségtelen, hogy a szépirodalom története, vagy közkeletűen *az irodalomtörténet* és a filozófiai alkotások története, vagy közkeletűen *a filozófiatörténet* mellett a harmadik párhuzamos disciplina az *egyházi irodalomtörténet*, mely épen azért sajátos, mert ezek egyikébe sem tartozik, de époly kétségtelenül különbözik bármely más tudomány vagy szakismeret történetétől is. Abban a helyzetben vagyunk, hogy pontosan megtudjuk állapítani azt a szempontot, amelyet az egyházi irodalom és annak tör-

ténete tárgyánál fogva, mint sajátost bír s amely az egyházi irodalom és annak története *külön* kategóriáját és létjogát biztosítja. Ez az „*építés*” szempontja. Míg a szépirodalom *ábrázolja* az életet, a filozófia legmagasabb egységben *magyarázza* az életet, az egyházi irodalom e célok-nak eszközivé tételével és felhasználásával *építi* az emberi életet, t. i. a vallásos életet, a léleknek egyéni és közösség-életét a vallásos élmény kategóriájában.

Az egyházi irodalom *egy külön léttypus*: a vallásos élet számára egyszerre az, ami az általános emberi élet számára a *szépirodalom és filozófia együtt*. Ábrázolás és magyarázat, művészet és tudomány együtt és mindakettőnél több azáltal, hogy célja szerint *ideálhoz segítség, lelki gyarapítás, egyszóval építés*. Nem lehet az „irodalom” kategóriájából kivetni, mert a művészet törvényei alatt áll; nem lehet a „tudomány” birodalmából száműzni, mert a logika és az ismeretelmélet, a pszichológia, a történet tudomány, a nyelvtudomány, az esztétika és pedagógia tudományos törvényei alatt áll és nem lehet kisajátítani egyiknek sem, mert mindenekfelett a vallás léleképítő törvényei alatt áll. Szükségszerűen kell tehát elfogadnunk az „*egyházi irodalom*” külön kategóriáját (mint a vallásos élet mindenirányú ábrázolásának és magyarázatának építő jellegű írásművészetét) és így szükségszerűen kell múltját és fejlődését „*egyházi irodalom történeti*” szempont alá helyezni és megvilágítani.

Az *egyházi írásművészet kritikája* lenne tehát a megalkotandó feladat. Ha valaki hozzákezdene, hogy pld. az *egyetemes* keresztyén egyházi irodalom ilyenmő történetét megírja, hamarosan rájönne, hogy mekkora feladatról van szó. De nemcsak hogy erről nem lehet beszélni, hanem egy elenyészőben kicsiny, ránk nézve azonban annál fontosabb hajtásának; a *magyar református* egyházi irodalom történetének megírásáról sem, jelenleg. Ehez maga, a kétségtelenül jelentős mennyiségű és értékű *anyag* is hiányzik, amennyiben ilyen célzattal sem összegyűjtve, sem áttanulmányozva, sem rendezve, sem méltatva nincsenek a vonatkozó irodalmi termékek. Meggyőződésem az, hogy épen a speciális *irodalomtörténeti* értékelés szempontjának hiánya miatt a magyar református egyházi *irodalmi kincs* úgyszólván sötétségben és ismeretlenségben kallódik s absolute nem termékenyíthet meg egy ma annyira szükséges egyházi irodalmi megújulást és munkát. Ennek megint két fájdalmas oka van. Az egyik az, hogy a theológiában és az egyházi életben következetesen *lebecsültük és elhanyagoltuk* azt, ami *magyar*, ami magyar örökség és kezdés volt és mindig az *idegent* majmoltuk és portáltuk, a németet vagy az angolt, körülmények és divat szerint, közben sápkórosan sopánkodva a „sajnos, szegényes magyar theologiai tudomány és irodalom” felett. Henyén elfeledtük, hogy a szükségképen külföldi hatásokra megindult magyar prot. és ref. egyházi irodalom XVI. és XVII. századbéli művelői a magyar psychén már átszűrtek annyi értékes tartalmat, amennyi az *önálló* továbbfejlesztésre és a *magunkénak* kiépítésére elégséges lett volna. De a baj az, hogy ezeknek műveit megepte a penész, míg mi új és új s hozzánk mégis idejétmultan érkező külföldi minták átültetésén fáradoztunk. Ezért szomorú, de természetes lézen a megszületendő magyar ref. egyh. irodalomtörténet kétségtelen első megállapítása, hogy egyházi irodalmunk főleg a német, azután az angol (és pedig nem a *kálvinista*) egyh. irodalom függvénye s hogy legkevésbé épen Kálvin irodalmi

szelleme hatott rá, ami furcsa ellentétben fog állani azzal a közismert frázissal, hogy a kálvinizmus a magyar vallás. (És még csodálkozunk, hogy közönségünk az egyh. irodalommal szemben közönyös s hogy egyházunk életét ez az irodalom oly kevésbé hatja át!) A másik fájdalmas ok pedig az, hogy egyházunk (s annak éppen hivatásos munkásai) mind ijesztebb mértékben becsülik le és hanyagolják el az *irodalom* jelentőségét az egyház életében. Ha ezt a tényt az egyházi *munka* szempontjából, azaz az evangelizálás, igehirdetés, vallásos nevelés, lelki gondozás és szeretetmunkásság szempontjából nézzük, *végzetes veszedelemnek* kell tekintetünk. A lelki munkának két közvetítője, továbbá két fegyvere van, védelmi és támadási szempontból is s ez az *élő szó* és az *írott szó*. Az *élő szó* hatalma pedig rettenetes és siralmas hanyatlást mutat az egyházi munkában és pedig kétségtelenül azért, mert hiányzik az *irodalmi alapja, alátámasztása és erőtartálya*. Az egyház élete *hitének öntudatosításán* fordul meg pásztorai és hívei lelkében. *Az öntudatos hit bizonyágtételein*. Hogy ezek a bizonyágtételek az *élő szó* szárnyain milyenek ma az igehirdetésben, vallásos nevelésben stb., arról jobb nem beszélni. De ennek döntő oka abban van, hogy megvettetett a *hit irodalmi öntudatosítása*, az *írott szó* óriási jelentősége és erejének megfelelő nivóju, szervezett igénybevétele.

Persze, ilyen irodalmi öntudatosítás megint nem lehetséges a *mult* irodalmi öntudatosításainak kritikai ismerete nélkül, ami pedig hiányzik. Most pedig ne feledjük el azt a tényt, hogy a *mult* lelke és ereje ráknézve kizárólag *irodalmi* emlékeiben él s azt a lépcsőt adja, amelyen mi mai munkánk magaslatára léphetünk; másfelől, hogy a mi munkánk és lelkünk erejét szintén csak *irodalmi* objektivizálása adhatja a jövőnek s enélkül a jövő nemzedék lába alól hiányozni fog a talaj. A legkomolyabban kell egyházunkat figyelmeztetnünk arra, hogy ha a ref. keresztyénység mindenkor leghatalmasabb fegyverét, az *írói tollat* elveti, ha *irodalmilag* nem képes magát propagálni, akkor megtagadta Kálvintól elkezdve valamennyi bizonyágtételet és népe a szekták kárjai közt fog elveszni, amelyek ezt a fegyvert a maguk módján erőteljesen alkalmazzák, pedig semmiféle komoly tradíciójuk e tekintetben a magyar multban nincs. De hagyjuk most ezt a hangot. Egy kísérletet akarunk tenni az alábbiakban az egyházi irodalomtörténet szempontjainak alkalmazásával. Egészen közeli és egészen szűk területen csupán, a hozzánk, erdélyi magyar reformátusokhoz legközelebb eső részleten. Megkíséreljük vázolni az *erdélyi református egyházi irodalom életét az utolsó 70 év alatt*, az 1850 es évektől kezdve napjainkig.

Ez az időszak *három* nemzedék munkáját foglalja magában. Az első nemzedék munkásságát 1850—1895-ig számítjuk, a szabadságharcot követő abszolútizmus éveitől a nagyenyedi theologiai akadémia működésének megszűntéig; illetve a kolozsvári theol. fakultás megnyitáig. A második nemzedék munkáját 1895 től 1918-ig, az erdélyi egyházkerületnek az egyetemes magyar ref. egyháztól való elszakítatásáig; a harmadik nemzedék munkásságának kezdete pedig az azóta eltelt évekre s a jelenre esik. Mint kísérlet, mely nem is támaszkodhatik szilárd alapokra, s melynek tárgya ányúlik a jelenre, az esetleges subiectivitástól nem lesz mentes az ítéleteiben, de törekvésem az, hogy a szempont és az értékelési elv a lehető legmagasabb és legelfogulatlanabb legyen. A kép talán szegényes, de van benne annyi értékes elem, hogy fokozott munkára és öntudatosságra sarkalljon. Ez pedig jövőnk kulcsa.

Még csak azt kell megemlítenem, hogy e keretek közt nem a *teljeségre*, hanem a *jellemzőre* kell helyeznem a súlyt s még ez aránylag rövid időszak nem túlságosan gazdag egyh. irodalmának sem adhatom legapróbb jelenségeiig és termékeiig terjeszkedő képét. De újra hangsúlyozom, hogy célom nem adattárt, bibliografiát és folyóiratszemlét adni, hanem a *lelket* és annak *életmozzanatait* legjellemzőbb megnyilatkozásaiban felmutatni.

1. Az első nemzedék.

a) *A tudományos egyházi irodalom.* Az erdélyi ref. egyházi életet az 1850—1895. közötti, csaknem félszázados időszak alatt *szellemi* oldalról az jellemzi, hogy benne a vallásos élmény speciális sajátosságait pusztító *racionalizmus*, utolsó vonaglásaival átmegy a vallásos és teológiai *liberalizmus* irányzatába. Ezt a szellemi vonalat, és pedig nem a vallásos tartalom előnyére, egy a korszaknak főleg első felét jellemző *nemzeti* karakter határozza meg és színezi. Ami e korszak lelkében a *racionalizmus* öröksége, az a vallás lényegének és tartalmának egy, a földi boldogság és közjólét eszménye által vezetett *erkölcsi* életben való látása és gyakorlása: a „tisztességes“, „becsületes“, a más kára nélkül boldogulni kívánó, hasznos, józanéletű ember életeszménye, az Isten létezésének, a lélek halhatatlanságának és a tulvilági jutalom és büntetésnek *tudatában*, értelmi elfogadásában. A vallás az erkölcsös, közhasznú életre való intelmek foglalatja, bölcs tanácsok, okos tanítások summája, a templom a felnőttek iskolája, az iskola a kicsinyek temploma, Krisztus az erényes élet példaképe és a boldogság tanítómestere, ki tanait életével igazolta. A „dogmák“ nem fontosak, sőt némi tekintetben egyenesen károsak is, a „becsületesség“ az igazi vallás. A bűn ellen felvilágosítással kell küzdeni. Ez a fő tartalma a racionalizmus örökségének az egyházi irodalom e korszakbeli tükrében. Az egészen keresztény vallásos szempontból való sivárságát és a lélek életére való hatástalanságát, továbbá a kedélyi életre való tehetetlenségét a *nemzeti érzés* erőteljes hangsúlyozása és a *nemzeti frazeologia* virágainak dús használata igyekszik ellensúlyozni és pótolni, a közismert módon erre a térre játszván át hasonlatok képében a „Golgothát“, a „Keresztet“, a „Feltámadást“, az „Ujjászületést“, melyekből így a keresztény vallásos tartalmat kiüresítve, azokat a nemzeti gyász és reménykedés jelképes kifejezéseivé teszi. Mindazáltal a vulgaris racionalizmus már végnapjait éli; minden vonalon érzik egy magasabb és tisztultabb befogás és szellem szükséglete s a világnézetben és az etikai eszményben egyaránt keresik az egyetemesebb és tágabb horizontokat. Ezt épen a *tudományos szellem* behatolása hozza magával a *liberalis theologia* „modern theizmusá“ nak világnézetében és életeszményében s e korszak irodalmának főjellemtvonásává lesz az, hogy a racionalizmus gyakorlatiaskodó morálja visszaszorul az *építőirodalom* terére s ott is lassanként elhal, míg a *tudományos irodalomban* diadalmaskodik az új szellem, hogy lassanként az építőirodalmat is áthassa. A liberalis theológiának ez a „modern“ és „új“ szelleme a *német filozófiai idealizmus* szülötte, a Hegel, Kant és a Schleiermacher szelleme által létrehozott szellemi irányzat, már nem közvetlenül tőlük, hanem *iskoláikon* át szűrődve hozzáuk s továbbá is élénk kontaktusban maradván a *nemzeti érzés* és a 70-es évekkel kibontakozó *magyar politikai liberalizmus*

sodrával. A theologiai liberalizmus, saját kedvenc kifejezése szerint „*egy magasabb egységbe*“ óhajtotta feloldani az orthodoxia, a racionalizmus és a pietizmus ellentéteit. Az előbbi kettővel szemben és a pietizmussal egyértelemben vallja, hogy a vallás nem tan és nem cselekvés, hanem önálló, kedélyi és érzelmi realitás; de viszont a pietizmussal szemben erőteljesen hangsúlyozza ennek a kedélyi, érzelmi realitásnak az elfogulatlan, tiszta tudományos vizsgálat útján való ellenőrzése szükségességét, épen a vallás szellemének tisztasága és érvényesülése érdekében. Meggyőződése az, hogy noha maga a vallás független a tudománytól, a *kulturélet* tényezőjévé mégis csak a *tudományos világnézettel való teljes összhangzásba-hozása által válhatik*. Ez az álláspont kétségtelenül a theológiának *vallástudománnyá* tételét jelenti s ebben jelentősége korszakalkotó. Hogy alaptörekvését, a vallásnak a tudományos világnézettel való szabadelvű összhangolását keresztülvihesse, főleg két ága felé fordul a theologiai tudománynak, s ezek a *bibliakritika* és a *hittan*. Az előbbin a Hegel szelleme által ihletett *Baur* és irodalomtörténeti iskolája, az utóbbin a Schleiermacher által inaugurált hittani irány képviselői, főleg *Schweizer* viszik keresztül a liberalizmus szellemét s rajtuk át érkezik az el hozzánk a múlt század 70 es éveinek elején.

A szabadelvűség abban áll, hogy ez az irányzat a *hagyományos bibliai világnézettel*, melyet az orthodoxia betűhittel fogadott el, a racionalizmus pedig egyszerűen elvetett, bátran és határozottan veti alá a tudományos kritika ítéletének s elve az, hogy amely pontokon ez a hagyományos világnézet ellenkezik a modern tudományos világfelfogással, *ott mindenütt a tudományos világnézettel fogadja el*, s a bibliait, mint *mulandó formát*, habozás nélkül elveti abban a tudatban, hogy ezzel a vallás érzelmi, benső igazságát menti meg a jelenkor számára. A vallás és a tudományos kultúra közötti ellentéteket tehát az által oldja fel, hogy minden ütköző ponton liberális készséggel enged a tudományos felfogás igazának. A vallás igazsága, amelyet megmenteni kíván, az, hogy Istentől, mint abszolút személyes szellemtől, úgy a természeti, mint az erkölcsi világrendben minden teljes mértékben függ a maga keletkezésében, létében és folyamában, valamint végső célját illetőleg. *E függés föltétlen voltának személyes érzelme a vallás*, ezt az érzelmet fejezi ki az értelem képzetekben és igazságokban s az akarat cselekvésekben, azonban ezek a kifejezések már formák, amelyeket a vallásos lélek a maga korának értelmi világnézetéből és erkölcsi öntudatából vesz; e formáknak tehát mindig korszerűeknek is kell lenniök, hogy a vallás kontaktusban állhasson az általános emberi élettel. Így a theol. liberalizmus a *természeti világrend* ismeretére vonatkozólag azt a tényt, illetve annak érzelmét óhajtja fentartani, hogy a világ keletkezésében, létében, folyamatában, céljában Istentől függ, a teremtő, fentartó, kormányzó és gondviselő szellemtől; de keletkezésének, létének és folyamatának *miként-jére* nézve a megfejtést teljesen a tudománynak engedi át; ha a földolog, hogy t. i. a teremtés és kormányzás bölcs és tökéletes, fentartható; akkor teljesen mellékes, hogy a bibliai teremtés történet, vagy a természettudomány tanításai igazak-e? S ő a maga részéről készséggel fogadja el a tudomány magyarázatait, *formájukban* elvetvén az összes „csodás“ bibliai elbeszéléseket, hangsúlyozván, hogy azoknak „*vallás-erkölcsi*“ igazságához ragaszkodik csupán. A természet törvényei Isten törvényei, a világ rendje Isten világrendje, mikéntjének titkait pedig a tudomány hivatott kutatni és

megállapítani. Ugyanígy az *erkölcsi* világrendben is a jó és rossz törvényeit Isten törvényeinek tartja s az azoktól való feltétlen függést követeli, *indokolásában* elfogadván az *erkölcs autonómiáját és önértékűségét* hirdető *kritikai idealizmus* filozófiáját. Ez elvek alapján a theol. liberalizmus a *bibliakritikára* támaszkodva, az orthodoxiával a *hittanban* veszi fel a harcot s célja egy olyan *szisztematikus világnézet* konstruálása, amelynek lényege a bibliai és dogmatörténeti képek és tanok *valláserkölcsi* tartalmának kifejtése és tisztázása. Ezzel az orthodoxia álláspontját tényleg megdőnti.

A racionalizmussal szemben az *erkölcstanban* száll sikra, s annak utilisztikus, földi moráljával szemben az erkölcsiség autonómiájának és kötelező érvényűségének álláspontjára helyezkedik, ezzel a racionalizmust tülépvén. A theologiai liberalizmusnak ezekben korszakalkotó érdemei vannak; alapfogyatkozása pedig abban van, hogy történeti és lélektani ismereteinek kezdetlegessége folytán a hit- és erkölcstan rendszerét a *filozófiai spekuláció* segítségével építette fel s a keresztyénséget filozófiai tételekbe rendezve, a „*valláserkölcsi*“ tartalom kifejtésével lényeges pontokon meghamisította és elszíntelenítette. A tudománynak tett koncesszióival a hit sajátosságait megerősítette s így spekulatív kifejezett igazságát nem lett képes *gyakorlatilag gyümölcsöztetni*. Igehirdetésébe és vallástanításába hit- és erkölcstani *rendszerét* vitte át s építés helyett tételeinek igazolását nyújtotta ezekben is, meddő maradván az életre nézve. A keresztyénséget *intellektualizálta és humanizálta*, de ezzel *életformáló* mélységes erőit el is zárta, e tekintetben vesztes maradván a pietizmussal szemben, amely ezeket egyoldalúan, de erőteljesen és gyakorlatilag érvényesítette. Ennyit el kellett mondanunk az első nemzedék irodalmi munkásságát illető világnézeti és etikai irányzatok lényegéről és helyzetéről.

E korszak *tudományos* egyházi irodalmának vezéregyénisége s az egész egyházi irodalmat maig tagadhatatlanul befolyásoló doyenje *Kovács Ödön*, (1844.--1895.) Mikor 1869-ben, mint a leydeni egyetem legmagasabb kitüntetéssel promoveált theol. doktora, elfoglalja a nagyenyedi theol. akadémia egyik tanszékét, új korszakot nyit meg nemcsak a nagymultú főiskola, de az egész erdélyi református egyház szellemi életében. Főleg a 70-es években kifejtett nagy irodalmi munkássága által lett a korszak vezérszellemé. Ez az irodalmi munkásság, tartalmát és vezető elveit tekintve, nem mondható eredetinek, mert külföldi mesterek nyomán halad, sokszor egészen a részletek átvételéig s mégis tagadhatatlan, hogy a Kovács Ödön sajátos írásművei azok, mert jellegzetes és erős írói egyéniségének uralkodó bélyegét viselik magukon. Munkásságának irodalomtörténeti jelentősége kettős: először ő ülteti át és teszi uralkodóvá egyházunk szellemi életében a megalkuvás nélküli, őszinte tudományos kutatásnak azt a szellemét, amelyet az akkori külföldi modern theologiai tudomány mestereitől sajátított el, mégpedig egy olyan, szinte naiv önbizalomtól és bátorságtól ragyogóan, amely egészen az ő egyéni sajátja s maig is fényt, életet és bajt ad írásainak. Másodszor a nagy lelkesedéssel és odaadással meghonosított tudományos elveket az írói interpretációnak és a stílus világosságának akkora, szintén sajátos erejével tudta propagálni, amekkorára csak valódi író képes. E tekintetben művei egész korszaka felett páratlanul kimagaslának és maig is megőrizték teljes értéküket. Természetesen vissza kell

helyezkednünk az ő fellépési idejének légkörébe, hogy megérthessük, milyen elevenítő, milyen megújító és felrázó hatással volt a racionalizmus kiszikkadt mezői felett e kritikai szellem villámlással és dörgéssel hulló májusi zápora. Annak a páratlan hatásnak, amelyet tanítványaiban és egyháza közszellemében kiváltott, maig is vibráló reflexfényében láthatjuk meg, mi volt az a jótétemény, amelyet Kovács Ödön nyújtott egyházának. Saját lelkének feltétlen lelkesedésével és teremtő erejével eddig páratlan lelkesedést és szeretetet tudott ébreszteni és ébren tartani egyházunkban a tudományos szellem iránt és ezzel a ténnyel — amely mindenestre egyike a lelki hatások legnehezebbikének és legértékesebbikének s csak igazi teremtőerőből tud fakadni — a legutóbbi időkig, dacára egy későbbi ellenáramlatnak — megszabta az erdélyi egyházi szellem irányvonalát, amely az egész magyar reformátusság szellemi életében mindmáig sajátos maradt: a föltétlen bizalom a tudományos őszinteség és elszántság sikerében, a kritikai igazságkeresés tisztelete és az a szilárd meggyőződés, hogy az egyh. élet megújításának legdöntőbb és legélelformálóbb útja a vallás tudományos ismerete és öntudatos, rendszeres birtokolása. A Kovács Ödön nagyságát a tudományos szellem iránti föltétlen hódolata és bizalma s az ezt másokba is, közvéleményszerű erővel való átplántálási képessége mérik. Ehez a fiataloserejű és hódító hatáshoz *ma már* nem fogható maga a propagált és átplántált *tartalmi érték*, amelyet műveiben találunk. De ebből a szempontból is a maga korának mértékével kell mérnünk az embert. Művei kétségtelen és erős benyomását keltik annak, hogy ő egyénileg és teljesen elsajátította és magáévá tette azt, amit tanult s nem úgy adta azt, mint idegent, hanem mint vérévé és meggyőződésévé lett életigazságát; műveinek e hatása és jellege újra egy kiváló írói tulajdonságát jelentik. *Tanári székfoglalójának* programszerű szavait: „A theologia ma már vallástudománnyá fejlődött s mint a bölcsészeti, jogi, történet tudományok tárgyaikat, úgy ez is tudományos álláspontból tárgyalja a vallást és az embert, mint vallásos lényt“ ... következetes hűséggel és szilárdsággal érvényesítette irodalmi munkásságának minden részletében s ép ezáltal szabta meg az irányt és az alapelvet, melyben egyháza szellemi életének haladnia kell. Ez a szellem hatja át már doktori értekezését is, a holland nyelven írt „*A protestantizmus Magyarországon az utolsó húsz év alatt*“ (Leyden, 1869) c. külföldön is feltűnést keltett tanulmányt; ez a szellem nyilvánul meg folytonos törekvéseiben, melyekkel a *theologiai tudománynak* öncélú főiskolai művelését és annak létjogát s szükségességét törekedett kimutaini, (*A theologia helye az egyetemen* Pest, 1871; *Egy teljes theol. akadémia terve* Bp. 1875), de legteljesebben tükröződik ez főművében, a maga nemében magyar nyelven első és maig legrendszeresebb „*A vallásbölcsészet kézikönyve*“ (2 kötet Bp. 1876—77.) c. műben. A munka előszavában nagy lelkiismeretességgel számol be azokról az irodalmi függésekről, amelyekről magát nem mentesíthette, sőt amelyekhez egyenesen alkalmazkodnia kellett, de viszont egész határozottsággal megállapítja azt, hogy míg a munka tartalma (az I. kötetéről van szó!) másodkézből való, feldolgozási módja és rendszere tekintetében eredeti (Főleg Pflaidererrel szemben). Tagadhatatlan, de természetes is, hogy a munka másodkézből való anyagot rendszerezett, mert hiszen a vallástörténeti kútfők teljes bírása már akkor sem volt egy embernek lehetséges, de részletes védekezése szinte naiv bizonyosága a tudományos igazság tiszteletének;

művének nem is lehetett az a célja, hogy a vallásfejlődés kútfői ismeretetését adja, hanem hogy magyar nyelven az első nagyszabású és összefüggő történeti képét nyújtsa a vallásnak, az akkori ismeretek és feldolgozások alapján.

Megállapíthatjuk, hogy így is teljesen tudományos értékű munkát végzett s a másodkézből való monografikus irodalom áttanulmányozása és saját lelkében való egységesítése egyike a legtisztéletreméltóbb és legsikeresebb tudományos teljesítményeknek a magyar szellem történetében; az akkori enémű külföldi műveknek sem a tudományos szellem tisztasága, sem a feldolgozott anyag minősége és értéke szempontjából nem marad mögötte. Egyben pedig határozottan kitűnő és maradandó irodalmi becsü; abban, amit maga is „úgy tudományos, mint alaki szempontból nehéz feladatának“ vall: a tört. vallásalakok *rendszeres, összefüggő, találó és vonzó képpé alakításában.* Ez volt az ő írói feladata és ezt kiválóan oldotta meg. Az egyes népcsaládok vallásos fejlődésének úgy a leíró, mint a fejtegető, magyarázó és értékelő fel-tárásai egy a vallásos szellem iránt kiválóan fogékony, nagy össze-foglaló és rendszerbefoglaló erejű, tiszta látású és a tárgyhoz képest ritka világossággal interpretáló írói szellem értékes megnyilvánulásai. A könyv egységes és nyugodtan harmonikus hatását a tárgy testéhez szabott és kitűnően illő egyszerű, tiszta, világos és nyugodt előadói stílus fokozza és biztosítja, amelynek K. Ö. valóban mestere volt. Ha meg-gondoljuk, hogy a modern vallástörténeti kutatások az azóta eltelt fél-század alatt tették meg útjuk legjavát, természetesnek kell tartanunk, hogy az idő tulszárnyalta e könyv ismereti anyagát; de sem módszere, sem kidolgozása szempontjából nem viathatta el tőle az elsőség pálmáját mai napig a magyar prot. egyházi irodalomban.

A mű *második* kötetében „a vallás és különösen a keresztyén vallás bölcsészeti felfogásának történetét“ akarta nyújtani, azzal a tudattal, hogy ennek a fejlődésnek folyamatában „*a vallás és a keresztyénség lényevét: pszichologiai igazságát és metaphysicai tartalmát is megtaláljuk és felmutatjuk.*“ Zárószavában szükségtelennek itéli egy saját, „*subiectív vallásrendszert*“ építeni fel, mivel a bölcsészet a létező megértésére s nem egy új létező létrehozására hivatott. A vallásbölcsészet alapvetés a hittudat közvetlen tartalmának *hittani* rendszerezéséhez, mely feladatán már tulesik. A vallás bölcsészeti vizsgálatának célja nem lehet egyéb, mint a vallást „önismeretre, szilárdságra és önállóságra segíteni“ s épen ez történik meg azáltal, ha a vallásbölcsészeti fejlődés tükörsorában végignézi magát. Hogy a vallásfilozófia a vallás öntudatosítására vezet, az nagyon helyes gondolat, de talán mondanom sem kell, hogy K. Ö. felfogása a vallásfilozófiáról csak abban a korban lehetett helytálló, mikor ez a tudományág még önálló léte nem kezdett, hanem csupán a filozófiai rendszerekben elhelyezkedő s a vallásra vonatkozó reflexiókat jelentette. K. Ö. műve nem vallásfilozófia, hanem *történeti* áttekintés a valláshoz fűzött filozófiai reflexiók felett, tehát legjobb esetben is az ő koráig kifejtett vallásfilozófia *története*. De távolról sem állhat meg az az állítása, hogy az ilyen tört. áttekintés „a vallás és a ker. *lényegét*“ adhatja, valamint az sem, hogy ez a „lényeg“ a „*pszichologiai igazság*“ és a „*metafizikai tartalom*“ együttesse lenne. A lényeg, ill. realitás-problema csak azóta fejlődött ki az önállóvá lett vallásfilozófiában. K. Ö. nyilván megkerüli és megmásítja saját feladatát, mikor a történeti áttekintés végén azt mondja, hogy „*ezzel a vallásbölcsészet előadása*

be van fejezve“ s ezután már csak „egy subjectiv vallásrendszer“ alkotása következhetne. Nem ez következik, hanem épen az, amit ő maga állapít meg: „a létező megértése és magyarázata“, sőt még egy további lépés: értékelése. Csak e feladat megoldásával lehetne e mű vallásfilozófiává; így megmarad *a vallásbölcsezzeti eszmék történetének*. Ez nem baj, csak hogy kevesebb, mint amennyit szerzője igényelt művének s épen ez az igénylés mutatja, hogy a vallásfilozófia voltaképeni koncepciója és problémája K. Ö. számára még nem alakult ki.

A mű második fele más tekintetben sem ér fel az első kötet értékével. Míg u. i. oit egyrészt a feladaton kívül fekvő, másrészt természetes is az eredeti kútfők összessége ismeretének és a közvetlenül belőlük való merítésnek hiánya, addig itt a másodkézből való dolgozás s az eredeti bölc. rendszerek önálló tanulmányozásának hiánya a munka becsét jelentékenyen csökkentik.

A „másodkezek“ nem mindenütt congeniálisak s nem adják a „harmadkéz“ számára a teljes és hű képet. (Pl. Schwegler.) Az eredeti koncepciók nem eléggé mély ismerete miatt, hogy csak néhány példát idézzek, a Descartes-ről, Spinozá-ról, Leibniz-ről szóló részek nem képesek épen a vallás szempontjából- ezeknek a mestereknek a lelke mélyébe hatolni s a kép nem lesz a valódinak hű mása, sőt jellemző vázlata sem. Viszont vannak a könyvben kitűnően sikerült részletek is, mint pld. a Schleiermacher-ről szóló. Érdekesek a protestantizmusról, továbbá a szabad akaratról és a lélek halhatatlanságáról szóló, pompásan megírt részletek, amelyek K. Ö. hittani felfogására vetnek világot. Kitűnő és máig is megszívlelendő fejtegetése az, ahol a reformáció tiszta és spontán *vallásos* jellegét és forrását állapítja meg, szemben az azóia még jobban elharapózott racionális és liberális tendenciákkal. Nagyon találóan és helyesen állapítja meg a prot. vallásos élmény tartalmi igazságát, mikor a protestantizmust a *ker. kegyesség* azon irányzatának (helyesebben typusának!) tartja, mely az Istentől való teljes függés és a világtól való teljes szabadság kegyes tudatában a hit által az üdv teljes bizonyosságát élvezi, de az üdvöt is, a hitet is egyedül Isten ingyen kegyelmének köszöni. Nem kevésbé frappáns, noha centrumában a liberális theologia nem a legmélyebb felfogását tükrözi a Szentírás isteni tekintélyéről, Ige-mivoltáról és a Szent Lélek bizonyágtételéről adott magyarázata: „Az eredeti protestáns elv az írás szavának igazságát és isteni voltát azért hinni, mert miként a nap tápláló erejét saját tapasztalatunkból ismerjük, épúgy a Szent Lélekkel való közösségben önmagunk belátjuk, önmagunk érezzük, önmagunk tapasztaljuk, hogy amit az írás Istenről és hozzá való viszonyukról hirdet, igaz“. „Ugyanazon szellem, amely Jézus és apostolai szája által szólott, bizonyágot tesz saját belsőjében ugyanazon igazság felől“. Az akarat szabadság kérdésében elfoglalt álláspontja intuitív bizonyossággal helyezkedik a kálvinizmus szabadság-eszményének igazságára, ha mélyéig nem jut is el: „a szabad akarat tarthatatlan fogalmával az erkölcsi szabadság igaz fogalma nem semmisül meg. Szabadságnak bármely téren ama képességet nevezünk, a melynél fogva valaki külső kényszer nélkül és akadálytalanul önmagától, azaz *lényegének megfelelően* működik.“ A lélek halhatatlanságáról szóló bizonylatai közt egy érinti meg a vallásos bizonyosság körét (a többi u. i. szokásos ész-torna) és ez az egy így hangzik: „Miként a próféta a tegnapi és mában szemléli a jövőt, a moralista és politikus a meglevőben feltalálja

azon eszményt, melynek megvalósíthatása felől a mult és a jelen tényleges minősége kezeskedik: úgy a vall. ember is jelen földi létele *ml-nőségében* egy felsőbb valóság magvát látja, melyet lényege a halál után elérni fog. Az Istenben való élet, mely Jézusban a maga teljességében nyilvánvalóvá és az emberiség közkincsévé lett, az örök életnek és halhatatlanságnak is ékesen szóló és biztos tanubizonysága". Főképp ez az utolsó példa világít rá K. Ö. keresztyénségének karakterére, mely műveiből felénk fordul. Ez a ker.-ség mindenekfelett való becsülése a „valláserkölcsi“ keresztyén eszméknek és eszmel tartalomnak, tisztelete és védelme a keresztyén „szellemnek“, amely az ész és az erkölcsi öntudat azonosságában érzelmi jellegével hatékony, — de és ez a „de“ a jellemző — a Krisztus isteni személyiségének személyes megváltó-hatalmát mélyében nem ismeri, nem tapasztalja, minden vonalon nélkülözi, mert a „lélektani és metafizikai“ alapokon elintellektuálizált és el-humanizált keresztyénség éppen ezen a ponton tesz olyan concessziót (és még hozzá felesleges és szükségtelen concessziót) a tudományos világnézetnek és humanizmusnak, amely lelke legielkének áldozatulvételét jelenti. K. Ö. ezen a ponton a Schleiermacher—Schweizer féle krisztologia szellemes „tudat-teóriáinak“ követésével a theol. liberalizmus álláspontját vallja és hiába! — itt van a korszak építő erejének megtörési és lekötési pontja. A vallásos szellem szellemisége és idealizmusa kifogástalan, élményi *realitása* azonban sekély és ingatag, — a valóságot egy valóságyszerű, de csak látszatos valóju spekuláció akarja pótolni! Ennek a keresztyénségnek volt képessége egy eszmény megrajzolásához és felmagasztalásához, de nem volt ereje azt az eszményt élővé és hatóvá tenni, mert hiányzott belőle az autopsia bizonyoságtévő hatalma. A racionalizmushoz képest az életszerűségnek sokkal intenzívebb benyomását tudta kelteni, de még sem tudta magát az életet megragadni s nem volt képes meghódolni az Igazság előtt, amely a Keresztől nézett szembe vele. Ehez tulságos sok önbizalom volt benne önmaga, az emberi szellem intelligenciája és a kultura mindent kielégítő értéke iránt. Még nem jött el az ideje a vallás és a kultura *concessió nélküli* összefonódásának.

Erre a fogyatkozásra élénk világot vet K. Ö. nek „*Jézus személyének jelentősége*“ c. s az Egyházi Reform 1872. évfolyamban közölt előadása, amely Schweizer szellemében igen szépen kél védelmére a történeti contiunitás, a hit-összefüggés nagy tényének s a dogmák és confessziók értékének, de bennük mégis csak az „*atyák hitét*“ tiszteli, amelynek *maradandó* tartalmát a liberalizmus szellemében akarva meghatározni, a *központi igazságot* kiejti belőle. Mig „*A régi és az új hit*“ c. Strauss bírálatában (Egyh. Reform 1873.) keményen ítéli meg Strauss geniusz-kultuszának irrealitását s mutat reá a keresztyénség történeti realitására, ugyanakkor átsiklik és elejti a Krisztus istenemberi realitásának centrális keresztyén igazságát. Irásaiban, amelyek olyan szépek, világosak, egyéniek, izesek, méltóságosak, egy hevület izzó hullámának átvilámlását nélkülözzük csupán; azt, hogy lelke *seholsen ég a Megváltóra szorult és Megváltója után epedő szív bizonyoságtételéért.*

Hittani és etikai előadásainak irodalmi kidolgozásáig nem érhető el. E téren irodalmilag egy *Pfleiderer-átdolgozása* (A csuda, jóvendülés és ihletés dogmatikai fogalmainak bírálata. Egyházi Reform 1873.) s egy irodalmi tájékoztató tanulmánya jelent meg, amely „*A legújabb hittani rendszerek*“ címen olvasható a „Tájékoztás az újabb theo-

lógia körében” című műben (Bp. 1880.). E munkájában a Kant előtti racionalizmus alapos bírálatát, a Schleiermacher—Hegeli iskola hatását a hittanra és Schweizer, Biedermann, Lang, Lipsius hittanainak ismertetését adja. A rendszerek közül megkülönböztetett szeretettel és részletességgel a Schweizer remekbefaragott sistemáját ismerteti; e részlet nemcsak magábanvéve kiváló, hanem K. Ö. re is jellemző, mert hittani világnézetét alapjában véve Schweizernek Schleiermacher által ihletett, a krisztológiában felületes, de a keresztyén élet rajzában annál alaposabb és kálvinistább rendszere határozta meg. Schweizertől való a K. Ö. által is vallott alaptétel, hogy a „váltásvallás *eszméje* Krisztusban a maga tökéletességében nyilvánult” s hogy „Krisztus személyiségének jelentősége *valláserkölsi* hatásaiban áll”, mely által ő a „váltásvallást” közvetíti s hogy végre Krisztus személyiségének „csakis *vallásos* minősége bir ezzel a jelentőséggel.” Krisztus személyiségének a „*vallásossága*” az, amivé az ő „*istenségét*” tette a theol. liberalizmus s ebben van ennek az irányzatnak a racionalizmus feletti előnye és a keresztyén igazsággal szemben való erőtelensége és fogyatékosága. A liberalizmus nyilván olyan dolgokat vett azonosoknak, mint az „eszme” és az „élet”, a „váltásvallás” és az „üdv”, a „valláserkölciség” és a „hit”, „vallásos minőség” és „istenség”, „a váltásvallás közvetítése” és „a megváltás és üdvözítés”. Ezzel az azonosítással a dogmák *vallásos* igazságát vélte megmenthetni s a racionalizmus sivár ürességét megtölthetni, de az azonosításban rejlő megszegényítés és meghamisítás az életformáló és építő erő megroppanásában bosszulta meg magát.

K. Ö. e művein kívül a tudományos szellem iránti lángolásának, fáradhatatlan buzgalmának azzal is tanujelét adta, hogy lefordította *Baurnak* „*A középkori ker. egyház*” c. nagy művét (Bp. 1883.), ma is meglepő könnyedséggel, világossággal és congenialitással; továbbá — leszámítva egy csomó egyh. lapban irt kisebb nagyobb cikkeit — „*Miről és hogyan prédikáljunk?*” (Egyh. és Isk. Szemle 1877—78.) címmel egy jeles homiletikai tanulmánnyal is gazdagította irodalmunkat. Ez a tanulmány voltaképen a theol. liberalizmus gyakorlati apologiája szándékozik lenni. Megállapításai a következők: 1. A tagadás jogosult a templomi szószéken is, de csak úgy, ha egy magasabb meggyőződés kedvéért történik. 2. Feltételei és modora a hallgatóság minőségéről és a szónok nevelői bölcsességétől függ, tehát viszonylagos. (Példát hoz fel Revilletől.) 3. Miután hiveinkből meg kell kívánnunk, hogy *ön-tudatos* keresztyének legyenek, a katedráról is fel kell világosítanunk őket arról, hogy miben áll a vallás, a keresztyénség és a protestánság? 4. Ezeknek magyarázata sohasem elvontan, hanem mindig konkrétan és személyes jelleggel történjék. (Példa: Parker egy beszédének közlése.) 5. A vallást eredete szempontjából jó felmutatni. (Példa: Reville: Az emberiség vallása.) 6. A vallást, mint legmagasabb lelki életnyilvánulást, a legtermészetesebbnek kell rajzolni. 7. Fel kell mutatni a vallás lényegében az érzelmi, értelmi és akarati oldalt, hogy jogosultsága és hatása gyakorlatilag kitűnjék. (Példa: Leblois: A hit; Parker: A vallás, mint erő forrása.) 8. A keresztyénséget a Jézus alakjában, szellemét az ő vall. erk. világnézetében kell felmutatni s az igaz keresztyénséget az ő életéken nyilvánuló vall. erk. szépség eleven és kívánatos színeivel kell rajzolni, (Példák: Colani és Fontanés-től) mint a szeretet és tisztaság életét. 9. A protestantizmus tartalmi és formai elvét meggyőződéssé kell tennünk hallgatóinknak. (Példák: Martin-

Paschoud és Lang beszédeiből). 10. A történelmi példák buzdító hatatmával élni kell. (Példák Gary, Steeg beszédeiből). A munka, mely a szemelvények szép fordításaival jeleskedik — fejtegetéseiben és megállapításaiban tipikus terméke a liberális theológiának, mely a tárgy tudományos előadása és igehirdetői feldolgozása között a különbséget csupán az elvontság és concréttség ellentétében látja, de tartalmilag *azt szemlélteti* a szószéken, amit a tudományos előadásban fejteget. Hogy más az igehirdetés speciális *tárgya*, mint a vallástudományé s hogy mi az a *homiletikai érték*, arról még sejtelem sincs. Ezért az igehirdetés (az idézett példákban is) népszerűsített hit és erkölcsstan, világnézet és erkölcsi irányzat lesz, nem építő bizonyágtétel. Kovács Ödön ebben sem haladta meg korát, de nem is maradt el mögötte: hű fia volt és egyik legértékesebb tolmácsa theologiai korszellemének. Ő maga is írt *egyházi beszédeket*, ezekről említést fogok tenni az építőirodalomnál. Visszatekintve személyiségére és munkájára, nagy jelentőségét kétségtelenül abban kell látnunk, hogy egy meghaladott, terméketlen és a lelkeket már-már megölő racionalismus ellen ő lett a külföldön diadalmasan hódító új tudományos szellem és modern vallás-theologiai irányzat átadója egyházunk számára; ez irányzat és szellem bármilyen értékű is ma nézve, akkor kétségtelenül új életet, lendületet és haladást jelentett, s Kovács Ödönben maradandó és jótékony értéknek kell tekintenünk azt, hogy személyileg oly hévvel és feltétlenül tudott azonosulni azzal, amit hirdetett s a liberális theológiának kétségtelenül döntő nyeresége volt az, hogy egyházunkban olyan congeniális, olyan odaadó és akkora elsajátító és interpretáló erejű átlátlóra talált, mint K. Ö., akiben az átsugárzó képesség az írói egyéniség compactságával s a lényegét tömöríteni és fölmutatni képes művészi erejével párosult. — Ezekkel a tulajdonságaival lett Kovács Ödön az erdélyi református egyházi irodalom új korszakának megindítója és vezére. A vezér sokoldalú és széles kört felölelő munkássága körül a theologiai irodalom egyes szakterületein is hozzá méltó munkások dolgoznak; első sorban a *bibliai tudományok* vonzzák őket, mert ezen a téren lobog legdiadalmasabban a modern tudományos szellem, a kritika zászlója az önbizalom és dicsőség mámoros szellőjében. Valóságos enthuziazmus ég a *Keresztes József* (1846—1888) írásaiban, aki Kovács Ödön mellett a korszak első felének legalaposabb, sőt tudományában a vezérnél is mélyebb és exactab h készültsgű teologusa, s aki lelke mélyéig telítve van ugyanazzal a szeretetével és tiszteletével a tudományos szellemnek, csak hogy a kritika igazságteremtő vagy — találó erejébe vetett hite, temperamentumához képest szenvedélyesebben lobog a higgadt és méltóságos K. Ö. vel szemben; igaz, hogy ezzel írásai is élénkebbek, lobogóbbak, sokhelyt pathetikus forrásúak, költői szépségbe virágzóak, majd megint meghiggadva, átlátszóan tiszták, világosak, természetesek, s mindenütt febilincselők. A dolog természeténél fogva az irodalomtörténész már e félszázados avaron is zörgő leveleken tapos, sok a kihalt, száraz, többé életet nem lehelő, lehullott lomb; — Keresztesről ezt legkevésbé lehet elmondani. Ez az elszánt, merész, magát a tudományért valósággal felemésztő és porrá égetett kemény, pompás elme oly életteljes az írásban ma is, mintha élőszóval beszélne és vitatkozna; véleménye kristályos, meggyőződése szilárd, argumentálása elmés, éles, frappáns és stilusa hajlékonyan simuló s ragyogó színeket vet a gúny szikrázó villámaival épúgy, mint a felkesedés tiszta, már olvadó sugarai-

val. Kitűnő írói készsége vetekedik tudományos lelkiismeretességével és alaposágával. Teljeslélekkel a „szabad keresztyénség”, azaz a theol. liberálizmus híve s kedvenc mesterei: Lang Henrik és Baur Ferdinánd világnézetét és kritikai elveit vallja. Szinte szenvedélyesen törekszik a Jézus vallását, a keresztyénséget kiszabadítani „az igazhittű atyafiak”, az orthodoxusok dogma- és csoda bilincseiből s jobb ügyhöz méltó buzgalommal tud lelkesedni az evangéliumok (a synoptikusok) vallás-erkölcsi „eszméiért” és a jánosi iratok „szellemi vallásáért” s fáradhatatlanul tudja *lebizonyítani* Jézusról a saját istenségének öntudatát s annak őmaga általi való hirdetését. E világnézet és álláspont egészen át van hatva a »szeretet és igazság» általános érvényűségének, eszmei valóságukban teljesen elégséges és hatékony voltak meggyőződésé- től. Ezzel szemben azonban ott, ahol a tudományos kutatás módszeres lépéseiről és tényeiről van szó, bámulatosan objective, nyugodt és szigorúan logikus tud lenni. Tanulmányai többnyire az Egyh. és Isk. Szemlében jelentek meg, mint „*Minő álláspontot foglalt el Jézus nemzete vallásával szemben?* (1877); „*Jézus vallásának főbb vonásai*” (1878); „*Az újszövetség bevett fordításának átdolgozása.*” (Bírálat 1878); „*A modern rombolók a történelem ítélőszéke előtt*” (1876), mely a legéletteljesebb, legpompázóbb írása és egész életprogramot jelent. Nagyobb műve „*A Biblia*” (A „Tájékozás” i. m. ben 1880), mely az első tudományos és mégis népszerűen megírt, kitűnő kritikai biblia-ismertetésünk.

Kovács Ödön és Keresztes József közvetlen tanítványai közül való a bibliai tudományok két másik ezidőbeli művelője: Berde Sándor (1856—1894.) és Józsa Zsigmond (1863—1893) nagyenyedi theol. tanárok. Berde költői tehetséggel megáldott, melegszívű írói egyéniség; határozott lelkipásztori karizmákkal és mély családi érzésekkel; a tudományban enyedi mesterein kívül már Hase, Lipsius, Hilgenfeld, Stockmayer, Kaftan és Siebert is hatottak reá; nagyobb munkája, „*Jézus vallása a három első evangélium szerinti*” (Dés 1889) egyöntetű képet igyekszik adni a synoptikusok Jézusának vallásáról, egyszerű, tiszta és meleg stylusban, főleg a Lang szelleme által ihletve; a könyv befejezésében nyilvánuló világ- és erkölcsfelfogása a „jézusi életelv” és a „jézusi vallás” lélektisztító, erkölcsnemesítő, vigasztaló és erősítő mivoltának hangsúlyozásán sarkallik; teológiája erősen confessió ellenes és humanitarius. Jézus a nagy „példánykép,” aki a „szellem világában” vezérli az emberiséget célja felé. A keresztyénség centrális mélységei, nemcsak a tárgy, de az író szelleme folytán is eltűnnek egy idillikussá és érzelmessé simított vallás-erkölcsi felszín alatt. Józsa joggal nagy reményéseket kiváltó, de fiatalon elhunyt komoly, alapos, a tudományos objectiveitás és a tud. módszeresség iránt kiváló érzékkel bíró talentum; értékes tanulmányaiban, mint „*Babiloni Ézsaiás universalismusa*” (Kolozsvár 1888); „*A Predikátor világnézete*” (Prot. Szemle 1890); „*A zsoltárok*” (u. o. 1891); „*A héber szellem bölcséleti iránya*” (u. o. 1895) mindenütt a tárgy tudós ismeretével, mély felfogásával, kritikai tisztázásával és a stylus s szerkezet világosságával tűnik ki. A bemutatott héber szemelvények fordításai költőiek és congenialisok. Mesterei között az enyedieken kívül Doedest, Valetont, Heinricit, Baudissint, Wellhausent, Harnackot, Hermant említi. A sokoldalubb és mélyebb hatás meg is látszik művein, bár világnézetének alapjelleget nem változtat; jellemző példa erre Deuterójesájáról mondott azon véleménye,

mely szerint „a helyettes szenvedés eszméje... nehezen fér össze egy egészséges moral követelményeivel, minthogy e felfogás mellett a személyes felelősség elve nem érvényesül és az istenteleneknél a közönyösség nagyban elősegítetik. Deutero Jésaja sokkal inkább emelkedett vallásos, mint erkölcsi személyiség volt.“ Egy rövid sentenciában ritkán látható módon van itt összesűrítve a liberális theologia szellemének a történeti keresztyénség szellemén elkövetett intellektualizáló és humanizáló „simítása.“

A Kovács Ödön táborának egy másik szárnya a *filozófia, pedagogia, egyháztörténet és egyházjog* tudományainak körében munkálkodik és három tényezőnek: az egyház *múltjának*, a liberális theologia *világnézetének* és a jelen egyháza *közéletének* összekapcsolásán fáradozik, hogy irányát *közszellemmé* tehesse az egyház belső és külső, szellemi és intézményes életében. E szárny képviselői *Bartók György* és *Makkai Domokos*.

Mielőtt azonban ezeknek jellemzésébe kezdenénk, itt kell megemlítenünk a jelzett tudománykörökben őket megelőzően és elszigetelten szereplő egyéniségeket, akiknek működése még a megelőző korszakból nyulik át ide és már nem vesz irányító részt a modern irányzat életében. Ilyenek: a nagynevű jogtudós és politikus, *Dósa Elek* (1803—1867) marosvásárhelyi jogtanár, kinek „*Az erdélyhoni ev. reformátusok egyházi jogtana*“ (Pest, 1863) c. alapvető munkája az egyházkerület megalakulásáig, uniójáig és végre a zsinati törvények megalkotásáig a legtekintélyesebb jogfelfogási alapul szolgált egyházi életünkben;* azután *Bodola Sámuel* (1790—1866) a kiváló püspök, aki „*Ker. hittan*“-án (1867) és egyh. beszédein kívül az *Egyházi Névkönyvek* kiadását kezdeményezte (1858) s ezeknek 1860—61. évfolyamában *folytatta Bod Péter Polykarpusát* az erd. ref. püspökök életrajzi adatainak közlésével s 1862 iki évfolyamában „*Képviselet, successió stb.*“ értekezésével az egyházalkotmányi reformra gyakorolt befolyást. P. *Szathmáry Károly* (sz. 1831) a tört. regényeiről ismert enyedi tanár 1868 ban kiadta „*A gyulafehérvár—nagyenyedi Bethlen főtanoda története*“ c. jeles munkáját; *Mihályi Károly* (1809—1880), a sokoldalú, nagytalentumu és költői vénáju enyedi professzor pedig a filozófiai irodalom művelésében jeleskedett „*Lélektan*“-ának (Kolozsvár, 1864) kiadásával és tud. akad. székfoglaló értekezésével, melynek címe „*Kísérlet felelni lélektani alapon az ismerettan főkérdésére*“ (1867), amelyben logikai syllogismus útján véli a Kant femonenon-problemáját megoldhatni. Ezeket a neveket és munkákat csak megemlítettem; lényegük szerint még az előző korszak szülöttei s csak időben kerülnek ide; a tárgyalt nemzedék munkájában jellemző szerepet nem játszván, részletesebb tárgyalásuk itt felesleges.

Ami már most *Makkai Domokost* (1839—1896) illeti, ő eleinte a történelem filozófiai elvei és megalapozása iránt érdeklődött („*A történet bölcsészete és a történetírás*“ Pest, 1871), de irodalmi munkássága azután az erdélyi egyház körére szorított s *történelmi életrajzok* („*Pápai Páris Ferenc életrajza*“ 1895, „*Antal János erdélyi református püspök*“ A „*Nagy papok életrajzá*“-ban (Bp., 1877) s azután még szorosabban *kortársainak* jellemzésére írt *emlékbeszédet* (*Székely Ferencről, Hegedüs Jánosról, Kovács Ödönről* 1894 és 1896) s a magyar történe-

* Ez elszigetelt dicitplina nem sorozható be az irányzatok munkájába. Itt említjük meg Dósa könyvének még egy kitűnő utódját: *Kolozsváry Sándor* „*Az erd. ev. ref. egyházker. egyházjoga*“ (1877) c. kiváló művét.

lem *modern nagyjairól* tartott emlékbeszédék (*Széchenyi, Kossuth, Deák*) írására speciálizálódott. Munkássága enemű termékeivel óhajította az egyház és nemzet multjának vallásos és erkölcsi tradícióit a jelen számára hatékonytá tenni s emellett különösképen az *egyházi közélet* aktuális problémái érdekelték, melyekről az Egyh. és Isk. Szemlében közölte dolgozatait és cikkeit („*Az egyházi és világi elem erdélyi ev. ref. egyházunkban*“, „*Az erdélyi ev. ref. egyház központi igazgatása*“ 1876; „*Négy évi gazdálkodás az enyedi tanoda vagyonával*“ 1877—1878). Makkai írói jellege kettős: mint történelírót, a jellemzés erőteljessége és nagyvonalúsága, az erkölcsi értékek pedagógiai célzatos-ságú, határozott és vonzó kiemelése s a stylus közvetlen egyszerűsége és világossága jellemzik, továbbá erős ragaszkodás a közvetlenül szemé-lyét és környezetét érdeklő történelmi hagyományokhoz és értékekhez. Mint egyházpolitikai író, az elvekhez való következetes hűség, a fel-fogásban demokratikus szabadelvűség s az érvelés és vitatkozás frissesége, fordulatossága és szellemessége jellemzik, olykor a humornak és a gunynak igen sikeres alkalmazásával. Világnézeti kérdéseket nem igen vet fel, egész érdeklődése etikai és gyakorlati, az intellektualis morált és a műveltség által meghatározott erkölcsi nemességet mindenekfelé emelő, „az igazságosságot és a háládatosságot“ a jellem legmagasabb értékvonásaiként magasztaló. Egész szellemi erejét és írói készségét teljes maga elszánással és odaadással a közvetlen előtté álló kérdésbe veti bele és fáradhatatlanul harcol a végsőkig, anélkül, hogy elvi vagy erkölcsi álláspontjából egy pillanatra is lezállana és alkalmazkodna a tárgy kis méreteihez, viszont anélkül, hogy elveinek és erkölcsi álláspontjának környezetén túlfekvő, tágabb és magasabb irodalmi témák és horizontok felé fordulását megengedné. Írói értéke jellemző erején és harcias szellemességén túl első sorban abban a komolyságban van, amellyel teljes erőit szánja a legkisebb és legnagyobb feladat szolgál-tatába, ami elébe áll, egyaránt és válogatás nélkül. Ez magyarázza azt, hogy írói ereje több, mint témái, melyekre azokat fordítja, de viszont felületes és sekélyes írással nem is tesz semmit gyöngévé, amit védel-mébe vesz. Természete az *aktuális* harcosnak kedvező s ezért írói jelentősége főleg az egyházpolitikai harcokra esik.

Bartók György (1845—1907.) a későbbi püspök, munkájának első szakasza esik erre az időre, mert haláláig folytatott izzó munkája a má-sodik generáció idejének első évtizedét is átfogja s 35 esztendőre ter-jed, amely idő alatt módjában volt egész írói egyéniségét kifejteni és érvényesíteni. Ezért benne bizonyos tekintetben többet kell látnunk, mint csupán a Kovács Ödön által inaugurált szellem és korszak egyik képviselőjét, viszont írói karaktere oly hű és egységes, hogy egész munkásságát mégis az első generáció keretében kell jellemeznünk. Ez a munkásság sokoldalú és számban, tartalomban egyaránt gazdag.

Élete első szeretetét s legtovább égő szenvedélyét a *filozófia* képezte s ezen belül legfőként az *etika*. Ebből hajlik át a *vallásfilo-zófia* és a *vallástörténet* filozófiai koncepciója felé. Két nagy ihletője- van: *Kant*, akitől a kritikai idealizmus szellemét és a megalkuvástalan etikai idealizmust szívta magába és *Baur*, akitől történet-kritikai elveit vette s akitől valóságos életigazságként örökölte azt, hogy a keresztyén-ség történelmi képződés s megértése csak kritikai rekonstrukció alapján lehetséges Baur hatása egész világnézetén és keresztyénségén is eltö-rülhetően bélyegként mutatkozik s az ő hatásaként a páli theológia át-

élésében nyilvánul, míg a tört. Jézus homályban marad előtte s a Krisztus „eszmei“ jelentősége uralja. Filozófiai és theologiai munkásságát *Lessinggel* való mélyreható foglalkozással kezdte s ennek gyümölcsei: *Lessings philosophische und religiöse Grundanschauung* c. tübingeni doktori értekezése (1874), mely kéziratban maradt, továbbá *Lessing, mint theológus* (Egyh. Reform. 1872.) c. tanulmánya. Ezekben felfogása úgy tükröződik, mint mesterével együtt vallott *észvallás*, „az önmagában és önmagáért jó“ iránti lelkesedés, az ész szabadságának és az érzület nemességének humanistikus evangéliuma, amely az irott evangéliumot csak első lépcsőnek tekinti a szabad keresztyénség, az ész és szív vallása felé. Mint kolozsvári egyet. m. tanár, 1876-ban előadta „*Kant filozófiájának rendszere és befolyása az újabbkori filozófiára*“ c. kéziratban maradt kurzusát, amely a kritikai filozófia történetét a görögöktől kezdve dolgozza fel s Kant dogmatikus korszakának és a Kritik d. Reinen Vernunft-nak ismertetéséig érkezik. Az általa alapított Egy. és Isk. Szemlében *Kovács Ödön vallásfilozófiájának* bírálatát és *Strauss* utolsó művének erős kritikáját adta, amelyben Strauss alaptévedéseit: a theologia és vallás összezavarását, a materialista alapon való erkölcsi ítélkezést s a lélektani és filozófiai alapismeretek hiányát mutatja ki.

A már idézett „Tájékozás“-ban jelent meg 1880-ban „*Az erkölcsi élet legfőbb kérdései*“ c. tanulmánya, amelynek kitűnő történeti fejtegetései után Kant idealismusát vallja, de rigorozitását elítéli s az erk. szabadságra nézve azt hirdeti, hogy az az erk. törvénynek az érzéki világtól független teljesítésében, de nem az Istenről, mint immanens alapjától való függetlenségben áll. Igen helyes a kulturáról vallott az a meggyőződése, hogy az alatt a vallás-erkölcsi (szellemi) javak összességét érti, mint Isten országának kibontakozását és megvalósulását. Egész életén át tervezte és nagykiterjedésű mély tanulmányokat folytatott a *vallástörténetnek* olyan nagyszabású megírásához, amely a vallásos kultúra egészét, a vallásbölcsezet és theologia történeti anyagát is felölelte volna, ebből azonban csak nagybecsű részletek és tervezet maradtak fenn kéziratban. Irodalmi munkásságának egy másik ága *pedagógiai* jellegű, azonban csak tárgyánál fogva, mert Bartókból a pedagógus vonás, a gyermekhez és ifjúsághoz való lehajlás, nehézkessége miatt, legkevésbé fejlett ki s didaktikai és methodikai készsége, negatív, kritikai hajlamosságánál fogva, hiányzik. Enemű munkái is azonban más szempontokból értékesek; így „*A vallásoktatás gimnáziumainkban*“ c. értekezése (Egy. és Isk. Szemle 1876.) a vallástörténeti tanítás érdekében írt jellegzetes és érdekes alkotás, amelynek alapgondolata az, hogy dogmák, hitcikkek, hittan helyett az ifjúságnak a vallás történetét kell tanítani, azaz a vallást a maga történeti élete folyamatában kell nyújtani, bevezelve a fiatalságot a népek és korok lelki, szell. világába és kultúrájába, hogy így átélje magában a vallás fejlődését s az összehasonlító módszerű tanítás csúcspontjává tenni a Jézus vallását, mint a fejlődés menetében igazolt és szemléltetett tökéletességet. És pedig nem a dogmák Krisztusát, hanem a történeti Jézust, nem a csodákat, hanem a lelket nyújtani, ábrázolni és szeretetelni meg. Ez az értekezés köteteknél jobban jellemzi Bartók történeti kritikai gondolkozását és humanitarius keresztyénségét. A másik enemű munkája, mely élete végén jelent meg, konfirmációi *Katéja*, valamint még ezelőtt írt *elemi iskolai tankönyvei*, ezek azonban kevés építő erőt tartalmaznak s inkább a saját hittudatának kifejeződését, elemi fogalmazásai, nagy logikai precizitással és

száraz modorban megírva. Végre idesorozzuk „*Theologiai tudomány és lelkipásztori képzés*“ című (Kvár, 1907.) munkáját, amelyben a theol. tudományról, a lelkipásztori szolgálatról s a kelető viszonyáról egy életen át kialakult eszményképét rajzolta meg.

Egyháztörténeti monográfiát is írt: *Bodola Sámuel* püspök életrajzát, mely a „Nagy papok életrajza“ c. i. m.-ben jelent meg (1877). Ez a kis munka egyike a Bartók legszebb alkotásainak, melyben a kiváló püspök nemes jellemét, nagyjelentőségű tevékenységét, irodalmi munkásságát, egyházalkotmányi terveit és küzdelmeit, nemzeti misszióját, a theologiai akadémia sorsában való részvételét, a szomorú korszak képének rendkívül hű, eleven és jellegzetes rajza keretében fölülte vonzóan festi meg. Püspöksége idejére esik, sőt püspökségének vezéreszméit és programját foglalja magában (utólagosan visszatekintve a lelkét irányító vezéreszmékre) két *egyházjogi és politikai* munkája: „*A református egyházak presbyteriális szervezete*“ (1904) és a „*Vallás és élet, egyház és állam*“ (1906). Az előbbi kitűnik a presbiteriális egyházszervezet történeti fejlődésének és típusának kitűnő megrajzolásával és fejtegetésével, amelyben egyedülálló irodalmunkban; aktuális színezetet ad neki az erdélyi egyházalkotmány sarkalatos és külön sajátosságainak védelme és a zsinati törvénytervezet éles kritikája. Az utóbbi széles elvi, sőt filozófiai fundamentumról indulva, felmutatja a vallásnak, mint az egész szellemi világot mozgató erőnek és hatalomnak győzhetetlen létjogát és hivatását, megkülönböztetve azt az egyháztól, mint organizmustól, s jellemezve, mint Krisztusban megvalósult s általunk az ő követésében megvalósítandó szeretetvallást, mely minden erkölcsiség és társadalom lelkét és alapját képezi. Ebből kiindulva, mutatja ki azután a nemzeti állam egyházpolitikájának vezető elveit s azt a támogató és védelmező kötelességet, mely arra hárul a vallás által adott megbecsülhetetlen kulturszolgálatokért.

Irodalmi munkásságának egyik nevezetes mozzanata volt az *Egyházi és Iskolai Szemle* alapítása és szerkesztése, melyet 1876-ban indított meg s 1883-ig folytatott abból a kettős célból, hogy a nagyenyedi Bethlen-Kollegium érdekeit s főleg theológiáját védelmező egyházi párt organuma és a modern theológia magyar közlönye és művelője legyen. Harcias, kemény, hajthatatlanul szilárd szerkesztői magatartása és munkatársainak méltó támogatása ezt a lapot a korszak lelkének hordozójává, megörökítőjévé s egyházi életünk e korszakának legbecsesebb tükrévé tették, a maga korában pedig diadalmas és félelmetes fegyverré a Szász Domokos egyházpolitikai pártja ellenében. *Építőirodalmi* munkásságáról később fogunk megemlékezni.

Bartóknak e sokoldalú, nagy terjedelmű és gazdag irodalmi munkásságban megnyilvánuló írói egyénisége és jelleme minden ízében sajátos és kiemelkedő. Olyan szellem, aki csak a legalaposabb, a forrásokig visszaható és abból merítő készültség és tudás alapján fog tollat a kezébe és izzó kitartással törekszik a problémák végső megoldásáig jutni. Lelkiismeretessége néhol fárasztóvá és nehézé tesz, sokszor a pedanteria merev lárváját vonják lelke elé, de viszont egyetlen felületes, egyetlen komolytalan sora sincs sehol és írásai a zordon-ságig menő hatását keltik a meggyőződésszerűségnek és szilárd biztonságának. Stylusa hideg, de tiszta, átlátszó, minden sallangot irtóva kerülő és megvető, igazi puritán stílus. Nem az, amit szépnek lehetne mondani és még sincs varázs nélkül: az erő, tömörség és kopárság

varázsa van meg benne, mint a meztelen, meredek és magas sziklákban. Írásai nélkülözik az átfogó synthesis szemléleteit és egységességét s ebben a tekintetben fogyatékosak. Elvontak és fogalmiak, a szemléletesség, az áttekintést és perspektívát nyújtó művészi aktus nem az ő erénye. Írói egyéniségéből a képzelet hatalma hiányzik; sem elképzelni, sem képzeletet gyűjteni és lendíteni nem tud. Ellenkezőleg: elemez, szétválaszt, bírál, taglal, tisztít és cáfol. Negatív eredményei sokkal jelentősebbek, mint pozitív megállapításai. Világnézete a Lessing-féle észvallás humanizmusában fészkel, az „eszmék” valóságának és hatalmának confessióján sarkallik; keresztyénsége az igazságra törő lélek hódolata a szellemiség örök törvényeinek felismert fensége és mindenekfelett a világrendben nyilvánuló erkölcsi fenség előtt. Vallása jellegzetesen etikai szenvedély: az önmagáért jó cultusa, izzó keresése és feltétlen követelése. Néikülözi a Krisztus megváltói személyiségében összpontosuló hit centrális látóerejét, bizonyosságát és forróságát és a Krisztusban kiábrázolt hősiesség, tiszta *erkölcsi eszmény* tiszteletében csúcsosodik ki. Egyéniségének erkölcsi tisztasága és komolysága ad munkáinak olyan súlyt, amely többet jelent, mint azoknak az igazságoknak tartalmi értéke, amelyeket magukban foglalnak. De ezzel a kiváló tulajdonságával mindenesetre a korszak egyházi irodalmának súlyos és jelentős képviselőjévé lett.

A *gyakorlati theológiának* ebből a nemzedékből két művelője akadt: *Garda* József (1831—1898.) és *Molnár* Albert (1849—1901.). *Garda* „*Katekhetiká*”-ja (1867) és „*Lelkipásztori gondviselést*”-a (1865) rövid, értelmes, világos gyakorlati szabályokat és útmutatásokat tartalmaz, eszményei nem magasak, fölfogása józan, racionalistikus; elvi alapozása nem és mélyre és tudományos értéke nem jelentékeny. A református keresztyénség mély hitvallási igazságait racionalistikus magyarázattal sekélyesíti el, theologiai álláspontja seholsem éri föl a theologiai liberalizmus magasabb horizontját. Annál jelentősebb, súlyosabb, alaposabb és termékenyebb szellem *Molnár* Albert, akinek igazi és maradandó nagy értéke az építőirodalomban van ugyan, de a gyakorlati theológiában is igen számottevő. Sajnos, tárgykörét rendszeres irodalmi kidolgozásban nem hozhatta nyilvánosságra, épen „*Homiletikája*” sajtó alá rendezésekor ragadta el a halál. Azonban azok a tanulmányai és cikkei, melyek az általa szerkesztett *Erdélyi Protestáns Lap*-ban megjelentek (1898—1900), mint a „*Védekezzünk*”, „*Egyházi életünk fejlesztésének eszközei*”, „*Egyháztársadalmi munka*” stb. arról tanuskodnak, hogy *Molnár* Albert nagy koncepciójú, modern, termékenyítő erejű gyakorlati theologus volt. Bár úgy életkoránál, mint neveltetésénél fogva a *Kovács Ödön* iskolájához tartozott s *Bartók Györgynek* volt tanuló társa a theológián, a gyakorlati theológiával szakszerűen csak 1895 után foglalkozott, mint az új kolozsvári theologiai fakultás professzora. Mégis itt kell tárgyalnunk munkásságát, mert ebből a korszakból nő ki s ennek bélyege marad rajta elhatározólag, bár munkásságával épen ő lesz a hid, amely a második és a harmadik generációhoz vezet át *Ravasz László* egyéniségén és munkáján keresztül. *Molnár* Albert fentebb említett gyak. theol. dolgozataiban egy olyan nagy koncepciójú rendszer elveit mutatja fel, amely elárúlja, hogy az ő lelkében a liberális theologia kétségtelenül ihlető alapszellemén túl már a nyugati nagy ébredési mozgalmak nyomán fakadt építő keresztyénség is nyomokat hagyott s hogy ehhez még hozzájárult a saját egyéni, művész- és látnok-lelkének sajátos vonása is.

Már említettük, hogy a liberális theologia alapfogyatkozása és szellemének gyöngéje azon a ponton tűnik ki, ahol elveit és eszméit a gyakorlati vallásos életre kellene gyümölcsözővé tennie. Az ehhez vezető utat sohasem találta meg, mert az „eszmék“ páráiban elvesztette a Krisztusban levő reálitást és nem bírt a hitnek azzal az eleven tartalmi energiájával, mely elméleteiből és systemájából a való életbe átlendíthette volna. Vallása és theológiája össze esett: theológiáját predikálta és nem életet a Krisztusban. M. A. abból a szempontból nevezetes ezen a téren, hogy egy határozott lépéssel tovább jutott az *elmélet* terén is s elveibe finom és mély vallásos lelkiületének elevenítő tüzéből is belevitt valamit. Praktikátusa valódi és nem képzelt, koncepciójának látásszerűsége van és eljút egészen az élet megérintéséig. M. A. *elvíleg* már meghaladta a theol. liberalizmust és messziről reáesik a modern építő theologiai irányzat hajnali fénye. (Vágy talán az ő lelkéből vetődik előre annak egy korai, még nem teljes sugára?) De azért ő sem léphette át egészen nemzedékének jellemző korlátait. Említett írásaiban egy, nemzedékének liberális és általános kereszténységétől elütő, új alapelv emelkedik ki: a *református* egyházi öntudat megszólalása és követelése és ebből következőleg a *gyülekezeti* elvnek a lelkipásztori munka centrumába állítása. Ennek nagy fontosságát alig lehet eléggé hangsúlyozni. M. A. kétségtelenül tanulmányaitól is inspirálva, amelyekkel a modern theologia akkor legújabb eredményeiig hatolt, de mindenekfelett az adott helyzet *prófétai* látásától és éles *intuiciójától* ösztönöztetve, mihelyt az egyház életének központjába a *gyülekezetet* helyezte, azonnal a valóság talajára talált a theol. liberalizmus légvár-rendszeréből leszállva s azonnal meglátta az ebből a központból minden irányban kifutó sugarakat, amelyek meghatározzák ki és befelé az egyház élettevékenységeinek irányát is, módját is. Az a valóság, amelyet ő, mint ennek az egyházi programnak meghatározóját, vett szemügyre: a *római katolicizmus* volt, amelynek erejét, eszközeit, céljait a „Védékezzünk“ c. dolgozatában rendkívül frappánsan világítja meg, hogy a református egyház teendőit ehhez viszonyítva határozza meg.

Jellemző rá nézve, hogy a „pápista veszedelmet“ tudat alatt milyen intenzíven érzi s a liberalizmustól öröklött szellemben mégis — dacára erős ellenszenvének — mint igyekszik az optimisztikus önbizalom hangján lekicsinyelni. Úgy tünteti azt fel, mint amely a szabadelvű és felvilágosodott korszakban voltaképpen csak ott veszedelem, ahol „sötét“ van, ahová a műveltség fénye nem ér el, s amely ellen az egyh. munka ugyan egyedüli, de biztos védőfegyver. De hogy az ösztöne erősebb volt, mint a liberális máz, amely azt elfedte, azt ékesen bizonyítja az a találó, pontos és mindenirányú szemle, amelyben a katolicizmus hatalmas erőit a szétszórt reformátusság, azután a városok életében, az iskolában, a népre való hatásban, a sajtóban, a vegyes házasok között stb. felméri és megállapítja s a program gondossága és határozottsága, amelyet ezekkel szemben felállít. A program általános vonásai ugyan még bizonyos liberális optimizmust lehelnek, mikor a szorványokban a körlelkészségek, a városokban a katekheták, parochiális körök beállításában teljes értékű és elégséges védelmi eszközt lát, túlbízva az intézményes módok erejében; mikor a katolikus néppel való „szives viszonyban“ látja a gyógyszer az ott elhintett „rágalmak“ ellen; de a konkrét megállapításokban annál élesebb és

helyesebb látással üt a szeg fejére. Azt lehet mondani, hogy még *jelenleg* is jórészt csak tervbevelt, vagy alig megvalósítani kezdett összes legfontosabb teendőinket követelményül állítja fel s szinte prófétai bizottsággal mutat rá a *ma*, a *mi* egyházunk létkérdéseire. Így az *egyházi sajtó*, tankönyvek, néplap, traktátus-irodalom elsőrangú fontosságát emeli ki mégpedig azzal, hogy nem elégséges a „liberális” szellemű napi és időszakos világi sajtó termékeivel tápláltatni híveinket, hanem *református* sajtó kell, amely a *református öntudatot* ébreszti, növeli és annak ítélete alá helyezi az egész életet. Ebben nemcsak a kath., hanem a *szepták* elleni leghatalmasabb fegyvert látja. (Pedig hol voltak akkor még a millenisták a maguk „gigantikus” iratterjesztésével?) A református öntudat fontosságának álláspontjáról foglal állást az *általános* és „internacionalis” *evangeliumi mozgalmakkal* való kapcsolódás ellen, melynek egyházbontó veszedelmet tulajdonít. Az *ifjúság* problémájára a *vegyes házasságok* irányítják figyelmét és főleg a *konfirmáció* reformjára nézve mond el olyan megszívlelendő szavakat, melyek ma is égetően aktuálisak és igazak, mert az ifjúságot is csak református öntudatának nevelése mentheti meg számunkra.

Jellegetes és napjainkban újra vallott és próbált alapelve az, hogy az ifjúságot „*ifjúsági egyletek*” alkotása helyett a maga *egészségében*, mint a *gyülekezet* egyik tényezőjét kell *pastorálni*. Ilyen „*gyülekezeti organizálás*” követeli a családtagoknak és a nőknek is az egyházi élet öntudatosítása s az egyháztársadalmi munka érdekében. Ez utóbbiban a *gyülekezeti diakonia* beállítását sürgeti s evégből kívánja egy *gyülekezeti diakonissza-képzőintézet* felállítását Kolozsvárt. (Hol van még ma is?) A *nép nevelésében* a *református világnézet* kialakítását tartja döntőnek s ref. öntudata erősítése végett kívánja a *reformáció megünneplésének* behozatalát *gyülekezeti* ünnepül. (Maig se sikerült október 31-ikét, főleg, ha az hétköznapra esik, *gyülekezeti ünnepnappá* tenni s ez mutatja öntudatunk fokát!) Sikra száll az *egyházi iskola* mellett s azt vallja, hogy az egyház a saját hitvallásos iskolái nélkül elsorvad, mert a *gyülekezet* jövődjét csakis ezektől az iskoláktól lehet várni s a *jövendő gyülekezet* ezek híján nem fog „a levegőből” alászállani. (Ha megfogadták volna a szavát az iskolaállamosításnak abban a „*szezonjában*”, hol állanánk ma? épen *ma*?). Hátra van M. A. egyházi munka koncepciójának még egy jellemző csoportja, amelyben a *református istentisztelet*, a *gyermek-istentisztelet* és a *vallásos összefüggések* kérdésében nyilatkozik. Ezeknél a református jelleget a *gyülekezeti* mivoltukban domborítja ki és pedig határozott éllel a *pietista* felfogással szemben. A *gyülekezeti istentisztelet* a *gyülekezet egészének* tényleges részvétele jellemzi; egyrészt a *gyülekezeti ének* követelésével erősen elítéli a „*concziert*”-istentiszteletet, amelyben a művészet vezet, ahelyett, hogy kísérne, dominál, ahelyett, hogy szolgálna s rámutat az *Ige* vezetőszeretére, mely körül minden elhelyezkedik; másrészt a *gyülekezet egészének testvéri* közösségét emeli ki az istentiszteletben, a *pietista conventiculum* veszélyével szemben. Ez a *pietista „szabad csapat”* i rendszer a *szeretetmunkásságból* is számüzendő, azt is csak a *gyül. organizáció* végezheti. A *gyermekistentiszteleteket* liturgiális formában írja elő és jobb ügyhöz méltó buzgalommal igyekszik védelmezni a *vasárnapi iskolával* szemben, amely ellen *psychologiai* és *didaktikai* nehézségeket emel, azonban elárulja, hogy voltaképp „*a laikusok vezetésétől*” fél, akik nem lelkipásztorok s így egyházi munkát szerinte nem vé-

gezhetnek komoly veszélyek lehetősége nélkül. Mig itt erősen hangsúlyozza a liturgikus, istentiszteleti jelleget, a *felnőttek* összejöveteleinél („református esték“-nek hívja őket) ellenkezőleg az *ismeretterjesztést, tanítást*, a liturgiális jelleg *gondos kerülését* ajánlja s csak az „egyházi“ jelleget köti ki, (világos, hogy titkos lélelme a „pietista“ bibliakörök, imaórák ellen irányul.) Talán maga is érezte érveinek gyöngeségét, mikor egy szellemeskedéssel akarja megindokolni azokat: „*Gyermekeinknek van iskolájuk, de nincs templomuk, a felnőtteknek van templomuk, de nincs iskolájuk*“, ennél fogva a gyermek istentisztelet legyen a gyermekek temploma s a ref. esték a felnőttek iskolája.

E szellemeskedés dacára világossá lesz ezen a ponton a M. A. koncepciójának fogyatkozása: mig a ref. öntudat és a gyülekezeti elv centrumba állításával meghaladta a liberalizmus általános és elméleti keresztyénységét s igazi életszükségletek profétai követelője lett; addig ennek az elvnek erőszakot és nem református elcsavarásával a vasárnapi iskola és a bibliaköri munka iránti ellenszenvből, amelyek a „pietista“-izű keresztyénység fegyverei, megerősítette az egyházi élet és munka koncepcióját épen a *belmissziói* munka lehetőségei irányában, — amelynek sikerült is útjába állani a legújabb időkig — egyházunk végtelen kárára. De még az M. A. lelke sem tudta „bevenni“ azt a gondolatot, hogy lehetséges, sőt föltétlenül életszükség az egyházat betölteni a szabad, személyes, „laikus“ keresztyénység, a belmisszió lelkével és életmódjaival s hogy jövendőnk épen ezeknek „egyháziasításán“ fordul meg. Persze — előtte a belmisszió úgy lebegett, mint valami szektárius, guerilla keresztyénység nyavalygó, szentimentális és szemforgató kegyeskedése, melyet „idegenből“ portálnak a tört. egyház megfontására, nem pedig úgy, mint a *kálvinizmus* lelke és valódi öröksége. Ma már jól látjuk a lelki nehézségeket, melyek a theol. liberalizmus gyermekét elválasztották az „élő egyház“ „élő Krisztusban“ hívő úttörőitől s méltányoljuk is ezeket a nehézségeket. M. A. mégis nagy lépéssel vitte előre az egyházat igazi, öntudatos, református újjáébredése felé s ha meggondoljuk, hogy e tekintetben még most is csak virrad, hálával kell gondolnunk arra, aki legalább a fél arcát elsőnek fordította kelet felé. M. A. írásai egy más tekintetben is fontosak: tud. irodalmunkba ő visz először *művészi* öntudatot; stylusában egy valódi íróművész életteljessége, eleven szemléletessége, minden nehézkességtől és papirosszagtól mentes üdesége, bámulatos szellemessége és látató hatalma ragyog, a legkisebb nyoma nélkül a kopottságnak, mely oly gyorsan jelentkezik egyházi irodalmunk termékein. Nemcsak eszméinek nagy része él és vár ma is gyakorlati megszületésre, hanem él az írása egészen s elevenen hat belőle az író lelki egyénisége maga.

b.) Az építő egyházi irodalom.

Az ígehirdetésben és a lelki épülést szolgáló irodalmi munkában mindig az az irodalmi problema rejlik, hogy ezeknek az alkotásoknak az aktualitások és alkalomszerűség jelleget és kívánalmait kell kielégíteniök, de másrészt olyan irodalmi magasztatot kell elérniök, mely értéküket az aktualitáson túl is megőrzi. E kettős érdek összeegyeztetésének sikere dönti el maradandó vagy mulandó mivoltukat. Épen ezért az építő írónak a feladata a legnehezebb, mert vagy az a veszedelem fenyegeti, hogy az alkalomszerűség követelményét teljesítve, az irodalmi érték magasabb követelményeit elejü, vagy irodalmi mértékkel dolgozva, aktuális hatását veszti el. A legritkább esetek közé tartozik az,

hogy ezen a téren valódi és maradandó értékű alkotások jöjjenek létre. Ehez igazi írói találmány kell és emellett az élet vallásos szükségéi iránti mély érzék. Az ide tartozó termékeket nagyban befolyásolják a körülmények, a theol. álláspont és az író szónoki egyénisége is. Az igehirdetés, mint tulajdonképpen az előszóban és az élő beszéd által ható tevékenység, az írott szótól nagyon sok tekintetben eltérő törvények hódol. Az építőirodalom mértéke tehát a gondolatok értékében és a koncepció, szerkezet és forma művészi becsében rejlik. Ennek az irodalmi mértéknek megfelelni csak nagyon kevés igehirdetőnek sikerült a sok közül, akik a *becsületes mesterség* fogalmának jól megfeleltek és annak korlátai közt építő hatást is gyakorolhattak a maguk korában, de az építőirodalom *művészei* lenni nem tudtak s így ma már nem hatékonyak többé. Első kötelességünk azért a nagy mennyiségű igehirdetési termék holt, száraz avarcsomójából azt a keveset kiválasztani, amelyben irodalmi érték van s ennél fogva túléltek korukat. E nemzedék majdnem valamennyi, csak valamivel az átlagot meghaladó tagjától is — maradt reánk legalább néhány enemű termék. De csak csekély százaléka jut odáig, hogy a korszakot jellemző e vázlatos rajzba egy-egy vonással beleszővődjék. Ilyenek: *Bodola* Sámuel püspök, akinek főként a *zsinatokon* mondott beszédei jellemzőek s külön füzetekben kiadva maradtak reánk. („*A ker. anyaszentegyház négy oszlopai*“ 1845., *Egyházi beszédek* 1863. és 1864.) Ezeket a beszédeket a racionalistikus világ- és életfelfogás jellemzi, józan bölcsesség és közhasznu erények dicsérete; stílusukban már nagyon avúltak annál is inkább, mert szerzőjük nem látó és szemléltető művészlélek, hanem fejtegető, professoros gondolkozó. Több formai érték és lendület, de lényegében nem emelkedettebb és nem mélyebb eszmények vannak a *Péterfi* Sándor akkor híres beszédeiben (*Egyh. szent beszédek* 3 kötet 1858—61; *Temetési szent beszédek* 1870), amelyek inkább népies, színesebb, biblikusabb nyelvükkel, mint tartalmukkal arattak sikert; nagyobb és határozottan a közösségi hit kifejezésére alkalmas lapidaritásban kiválóbb *Vadas* József (*Néhaj Vadas József egyh. beszédei*, kiadták Nagy Péter, Szász Domokos, Szász Gerő 1873; *Isten Igéje* 1856, *Agenda*, melyet Nagy Péterrel együtt írt 1866). Szónokias, virágos, terjengős a két *Herepei* Gergely, a korszak nagynépszerűségű „hit-szónokai“, az idősebbik fordította és adta ki *Incze* Dániellel együtt a *Wolfart*-féle kommentárt, amelynek racionalizmusa nagy befolyással volt az igehirdetésre. A korszak igehirdetésének kollektív képét adja a *Szász Gerő* és *Domokos* által szerkesztett *Prédikátori Tár* (I—III. 1871—73.) és az előbbi által szerkesztett *Prédikátori Tár új folyama* (1887—91), melyek 37 erdélyi igehirdető munkáit mutatják be (köztük Szász Gerő, Medgyes Lajos, Sylvester Domokos, Nagy László, Incze János, Kis Albert, Révay Lajos és az újabbak közül Irsay József, Vásárhelyi Boldizsár, Lénárt József, Csekme Ferenc beszédeit, imáit), s végre jelentősebb a Szász Károly által kiadott „*Szász Domokos hátrahagyott 40 egyházi beszéde*“ (1902.) c. gyűjtemény. Kétségtelen, hogy mindezekben a munkákban többféle és eltérő igehirdetői egyéniség nyilatkozik, de valamennyinek jellemzője a racionalistikus alapirányzat, amelyet a nemzeti frazeológia s itt-ott a természetszemlélet romantikája színez. Építő erejük ma már teljesen elveszett s formáik is többé-kevésbé elavultak. Az újabbaknál megérzik a liberalizmus szabadabb és tisztább szellőjének lengedezése, de a már jellemzett módon igazi építő jel-

leget fölvenni nem tud. Jellemző különben, hogy ezek az igehirdetők sokkal inkább vagy *tanítók*, vagy *szónokok* voltak, mintsem írók, s varázukat egyéniségük élő beszéde adta.

A már említett Herepeiek, Szász Gerő, Sylvester Domokos mint szónokok, voltak hatékonyak, Irsay József pedig egyenesen ritka talentumu népszónok volt. — A theol. liberalizmus fészke természetesen Enyed volt s az említettek nagy része nem volt Kovács Ödön tanítványa (idősebb vagy egyidős lévén); — azért még azok is, akik a Pred. társban, mint ifjabbak szerepelnek, sokkal inkább Szász Domokos és Gerő után mentek, mint űtánna. Az enyedi igehirdetésnek *Mihályi Károly* (*Erk. rajzok 1887*) költői színezetű és lélektanilag alapos racionalizmusa után *Kovács Ödön* (Az egy szükséges 1872, Emlékbeszéd Nagy Péter felett 1887, Jézus vallásának szellemi jellege 1872,) és *Bartók György* (*Egyh. beszédek és elmékedések 2 kötet 1910—12.*) voltak a képviselői. Kovács Ödön beszédei voltaképen értekezések és tanulmányok, a theol. liberalizmus szellemének népszerűsített előadásai és propagálása; a világosság és meggyőződés elsőrangú erejével, de kevés építő erővel; Bartók György beszédei nagy erkölcsi komolysággal és puritán stylusban írt erkölcsi tanítások, melyekben sokkal több a keresztyénség etikai tartalmának követelő ereje, mint a lélek mélyét megragadó hit bizonyoságtévő hatalma.

Az egész nemzedékből voltaképen csak két igehirdető emelkedik ki, mint akik irodalmilag is reprezentáns értékűek: *Nagy Péter* püspök (1819—1884) és *Molnár Albert*.

Nagy Péter Konfirmációi Kátéjával (nagyobb és kisebb terjedelemben kiadva) s *Vadással* írt *Agendájával* (1866) és *Szent történeteivel* sokáig uralta a konfirmációi előkészítés, a népiskolai vallástanítás és az istentiszteleti liturgia világát, sőt Kátéja sokszoros és nem szerencsés átdolgozásban maig használatban van, Agendájának utódja pedig még nem akadt. Pedig ezekben a munkáiban ma már elavult, racionalistikus. Formái, stylusa, szerkesztése azonban oly elsőrangúak, hogy ezáltal a maga idejében kétségtelenül a legkitűnőbb szolgálatokat tette.

Páratlan hatású egyházi szónok volt, oly előkelő, dicsőingvált, izléses, finom és nemes igehirdető, aki minden versenyen felülállva a közcsodálat tárgyát képezte. Kiadott és ránk maradt beszédei (*Széchenyi István végtisztességére 1860, Teleki László gyászünnepélyén 1861, Mikó Imre emlékére 1876, „Lázár, jöjj ki“ 1856, Minden ország stb. 1861, továbbá temetési beszédek, imák és a Pred. Társban s Isten Igéjében közölt beszédei) ezt a páratlan hatást ma már fakultán tükrözik. De még az idők moha alól is kivillannak szellemes, fordultatos, találó, szép gondolatai s különösen nemzeti nagyok feletti emlékbeszédeiből a lélekismeret és a nemzeti jellem ismeretének kiváló ereje árad. Ahogy ő a nemzet erőnyeit szeretettel tündököltetni és bűneit lángolva ostorozni tudta, — az igazság és szeretet teljességével — ma is tapinthatóvá teszi hatását, mellyel kortársait elragadta. Nyelvében, stylusában, koncepcióiban is a műgond és finomság vonásai tűnnek fel. Keresztyén világnézetének és életeményének nincsenek nagy mélységei, de racionalistikus alapszellemé sehohsem sekélyesítik alantassá, sőt határozottan magasságok felé törekszik. Legtöbb építő erő Agendájában maradt fenn, bár felfogása itt is minden vonalon meghaladott.*

Mint írói egyéniség, *Molnár Albert* nemcsak az építő irodalom munkásai, hanem egész nemzedéke felett messze kimagaslik és a korszak

csúcspontját éri el. Ő az első igazi, izzig vérig való *művész* egyházi irodalmunkban, és pedig nemcsak e korban s nemcsak az erdélyiben, hanem az egész magyar protestantizmus irodalmában. „*Egyházi beszédek, orációk, imák*“ c. kötetle, melyet halála után adott ki Nagy Károly (1907), az első egyházi irodalmi termék, amely irodalmi önértéket képvisel, minden melléktekintet nélkül is. Ez a 35 kisebb nagyobb műalkotás egy *látnok* nak, egy poétába oltott prófétának olyan hagyatéka, amely legnagyobb kincseink egyikét alkotja. Gyökeréig eredeti, teremtő lélek. Azoknak a külföldi igehirdetőknek, akiknek egyik másik beszédét mintául vette, egyik másik gondolatát felhasználta, felette nagy megtiszteltetésül szolgál, hogy Molnár Albert lelke fölvette őket és szárnyakat adott nekik. Egyénisége, művészi teremtőereje annyira sajátos, hogy nagyon sok tanulása és mély tudása mellett is egyetlen idegen hatás ki nem ri belőle. Amit másoktól vett, azt mind a maga egyéniségébe olvasztotta és átegyénítelte, úgy hogy teljesen újjá lettek és más jelentőséget nyertek. Irodalmunkban nincs elődje és mestere; vele egyszerre meghaladottá válik az egész eddigi igehirdetés és ő lesz ihletője és mestere Ravasz Lászlónak s rajta át a modern építő igehirdetésnek. Világnézete, erkölcsi eszményei, gondolatvilága a theol. liberalizmusban gyökereznek, de míg az előttejárók soha se tudtak ebbe életet és építő lelket lehelni, az ő művészi fantáziája és tüneményes ábrázoló ereje ezt a világnézetet és szellemet csodálatosan élő *szemléletekbe, látásokba* concretizálta és tömörítette s életre varázsoltta. Egész igehirdetésének valami szépséges és bájos optimizmus ragyogása adja meg különös fényét. Sötét árnyakat, vért, könnyet, verejtéket, keresztet, terhet, igát, bünt, szenvedést, hazugságot valami mosolygó biztonsággal tud „sötét háttérre“ tolni és tömöríteni az evangelium boldog és örömteljes valóságának fokozott felragyogtatása végett. Uralkodó témája, melyet folytonos, mindig friss és új változatokban szemléltet, a *jézusi lelkület világotmegszentelő erejének*, a földi élet képét átalakító és megistenítő hatásainak, gyümölcseinek felmutatása. Milyenné lesz a föld, a világ, az élet, ha a keresztyénség jézusi szelleme hatja át? ez az ő fő mutatnivalója s el nem fáradó szárnyalással repül be a lelke ezt a megújult világot, mámorosan mulogatva annak kincseit. E kalauzolóással, megmutatással, sokszor egészen rövid, pillanatnyi, de épen ezért megragadó fellebbentésével az isteni valót takaró látszat sötét leplének kelt vágyakat, ébreszt megindulást, mozgat meg akaratot fokoz fel alvó szenvedélyt, indítja meg a hősiesség ösztönét, egy szóval ezáltal *éplt. Gyönyörködtetés által épít*: ez az ő titka, s az eljárásában játszva oldja meg a *tanítani valók* beleszövésének mesterségét, soha oktató hangot, fárasztó didaxist nem használva. Kétségtelen, hogy a Molnár Albert igehirdetésének művészi ragyogásában és aestheticus optimizmusában a keresztyén élet központi mélységei: ujjászületés, megváltás, predestináció mintegy súlytalanokká lesznek és a ragyogó felszín alatt húzódnak meg. Mintha a látások hegyéről egyenesen a megvalósulás hegyére pillantana és mutatna s a végső kifejtés isteni látományának szépségét akarná egyedül a lélekbe szuggerálni indítóerőül, — a völgyet pedig, „a halál árnyékának völgyét“ s a hosszú út veszedelmes meredélyeit és keskeny ösvényét, melyre a kereszt árnyéka esik, feledtetni akarná, vagy az abba kanyarodó út *elején* elefelejtethetetlenül csak a kívánatos *vég* képét szeretné belerögzíteni a lélekbe, hogy az a kép vigye át a lelket a világon és az életen isteni

vonzó erejével. Ebben a tekintetben igehirdetése nélkülözi a realitásnak azt a súlyát, amely a ma emberének már nélkülözhetetlen. De beszédei közül nem egy (pld.: „Az én országom nem e világból való“) egyházi irodalmunk olyan drága gyöngyszeme marad, mely dacol az idővel s ha elavul belőle az, ami theologia, megmarad az, ami hit és művészet. Lelkületének és igehirdetésének nagyon találóan jellemezte a tendenciáját és summáját Nagy Károly, róla szóló pompás tanulmányában (Emlékezés. Az „Egyh. Beszédék“ c. kötet elején): „Mindig büszkékké tett mennyei hivatásunkra s ezzel acélozta törekvésünk erejét.“ Színes finom, lendületes, numerikus és művészileg fegyelmezett stylusa páratlan egész egyházi irodalmunkban.

c) *Egyházi lapok.*

A korszak szellemi képét és mindennapi irodalmi életét az *egyházi folyóiratok* tükrözik. Kettő nevezetes közülök, melyek élesen szembeállanak egymással nem annyira tudományos mint inkább egyházpolitikai program és meggyőződés szempontjából. Az egyik a már többször emlegetett „*Egyházi és Iskolai Szemle*“, amelyet Dr. Bartók György alapított és szerkesztett Enyeden 1876 től 1883 ig, s amely egyrészt a liberális theologia tudományos közlönye volt, Kovács Ödön, Bartók György és Keresztes József által írt tanulmányaival és cikkeivel, másrészt éles, erőteljes, intranszigenz kritikusa és támadója a Szász Domokos egyházpolitikájának, az egyházi centralizációnak, igazgatótanácsnak s erős védője a Bethlen kollegium anyagi érdekeinek s főleg theológiájának. Ez irányban a lap főharcosa Makkai Domokos volt.

A másik, korábbi keletű és jóval hosszabb életű, ellentétes lap az „*Erdélyi Protestáns Közöny*“ volt, melyet 1871-ben alapított Szász Gerő, kolozsvári esperes és később ehkr. főjegyző (1831—1904) s melyet 1876 ig ő, 1877-től 1884 ig Szász Domokos, majd az ő püspökké választása után 1885 ben Sándor József, 1886 től 1898-ig ismét Szász Gerő szerkesztett „*Protestáns Közöny*“ cím alatt. E nagyjelentőségű és hosszú életű lapnál eleinte az enyediiek is megjelennek, főképp tudományos dolgozatokkal (Kovács Ö. Bartók Gy. Keresztes J.), de később ez a lap testestől-lelkéstől a Szász Domokos organuma lett s végig harcolja, időnként vereségekkel, végre diadallal a kolozsvári theológiai fakultás felállításáért vívott harcot. Emellett erejéhez képest a modern theologia vívmányait is számon tartja. Az egyházpolitikában heves és kitartó védelmezője a központi egyh. kormányzatnak. Figyelme lassanként mind egyetemesebb térre terjed ki, élesen és erőteljesen száll sikra felekezeti kérdésekben, főleg az unitárizmussal elvi, a katolicizmussal pedig ad hoc ellentéteben; szilárd képviselője a magyarországi kerületekkel való uniónak s e végből mindinkább munkalársai közé vonja az ottani írókat és vitázva, vagy vállvetve az ottani kerületek ügyeit is számontartja. A lap minden tekintetben nevezetes és értékes tükre az egész korszaknak.

Írói gárdájából mindenek felett Szász Gerő emelkedik ki. A kolozsvári theol. fakultás létesítésének szükségességét, érdekeit, sürgőségét s a belőle várható egész egyházi életre kiható áldásokat széles kitekintéssel, lelkesen, tüllel fejtegeti, az enyediékkal szembeni harcban méltó ellenfélnek bizonyul, bár különösen a harc vége felé s akkor, mikor már a Szemle nem élt, támadásában, vagy visszavágásában durvává lett („Enyedizmus“ 1886). Az unitárizmus és katolicizmus elleni harcban félelmetes, szellemes, fölényes, sokszor rideg sőt kegyetlen,

de mindig igazságos Alakjában az a tragikus vonás, hogy amiért egész életén át harcolt, a kolozsvári theol. fakultás, megalapítása után Budapestről jött tanárainak vallásos irányzatával mélyen elkeserítette és szembefordította őt ezzel az intézménnyel. Keserves harcai és vitái voltak a *Kecskeméthy* István által szerkesztett „Kis Tükör“-rel, amely mind a két részről személyeskedéssé fajult. A túlzásokba menő küzdelemben Szász Gerő nemcsak a „pietistákkal“, hanem püspökével és egyh. kormányzatával is ellentétbe került s végre magára maradva, be nem ismert, de mélyen és fájon érzett leveretéssel letette a fegyvert: lapját 1898-ban beszüntette, miután az egyh. főhatóság megindította a maga „hivatalos“-át az „*Erdélyi Prot. Lap*“ban s visszavonult egyházi közéleti munkáitól is.

Kitűnő szerkesztő és egyh. hírlapíró volt. Harcias, kitartó és elvhű szelleme, széles-skálájú stílusa, amelyben a szenvedélyes pathostól elkezdve a kegyetlen gúnyig és személyeskedő élességig; a higgadt fejtegetéstől a lírai hangulat olvadékonyságáig, a gyűlöletől a rajongásig minden hangnem és szín megtalálható, a toll könnyed és mégis súlyos kezelése, a harcmodor változatos elevensége, a dialektika ügyessége s az utolsó szóhoz való kitartó ragaszkodás egyaránt vezérségre predestináltak. Még az is előnyére szolgált, hogy vallásossága és tudományossága nem volt olyan mély, hogy elnehezítette volna a tollát, a szabadelvűség, felvilágosodottság, humanizmus, erkölcsi vallásosság csillogó és felszines „eszméi“ kitűnően a kezéigébe estek és azoknak használatával diadalmasan tudott felülmaradni, legalább látszólag. Lelkiületét és írásait rapszódikus, nagy lánggal égő nemzeti érzés fűtötte át. Emberi gyarlóságai több ellenfelet szereztek neki, mint írásai, amelyeket ellenfelei is elismeréssel, sőt élvezettel fogadtak.

Mellette *Szász Domokos* emelkedik ki, ugyanazon eszmekörrel és elvekkel s szintén kiváló debatterji tulajdonságokkal. Az „egyházi kormánypártinak“ végig legkitartóbb, legállandóbb, jó és balszerencsében egyforma helytállással küzdő, változó szerencsésű tollal harcoló lovagja e lapban *Szász Béla* volt, (egyet. tanár, Domokos testvére.) Az enyediék ellen, a Bethlen kollégium anyagi ügyeiben főkavarodott vitában e lapban az ott megtámadott *Zeyk József* vett részt védekező cikksorozatával. A theológia ügyének képviselőjében a megvalósulás ideje körül *Váró Ferenc*ben nyert a lap fegyvertársat, aki a középiskolai oktatás reformgondolatait is képviseli. A lap régebbi időtől fogva munkatársa *Horváth István*, bürkösi pap; sok cikket írt tudományos, egyház-társadalmi stb. kérdésekről; 1886-tól a lap legtöbbet dolgozó munkatársai a „fiatalok“ közül *Bitay Béla* és *Csekme Ferenc* lettek, szintén mindentéle tárgykörből merítve.

Csak megemlítjük, hogy az 1899-től megindult *Erdélyi Prot. Lapot* 1901-ig *Molnár Albert* szerkesztette s e lapban már a második generáció gárdája vonul fel. Megemlítjük itt még az egyházkerület *Közgyűlési Jegyzőkönyveit*, amelyekben *Szász Domokos* püspök évi jelentései kiváló irodalmi dokumentumai annak a nagyszabású egyházpolitikai programnak, melyet ez a hatalmas kormányzó és intézmény-teremtő szellem maga elé tűzött s a mely jelentések értékét főképpen ép e program évről-évre megtett lépéseinek; előrehaladásának megmutatása képezi. Ezek a jelentések olyan becses történeti okmányok, amelyek nélkül egyházunk, sőt az erdélyi magyarság életének ezekben fölölelt decenniuma soha se lenne kellően megismerhető.

d.) *Vallásos költészet és zene.*

A kor lelke, a racionalizmus és a liberalizmus nem kedvezett a mélyebb és értékesebb vallásos költészetnek; az egyházi ének és zene pedig épen elhagyatott sőt szinte megvetett dolgok voltak e nemzedék többségének szemében, egyrészt végtelen kárára egyházi életünknek és irodalmunknak, másrészt beszédes bizonyosságul e korszak szellemi irányai tehetetlenségeinek és gyöngeségeinek a lelki építőmunka terén. Volt, főleg az enyedi szellemen volt valami tudományos önteltség, valami olyan értelmi gög, amely a vallásos kedély e szükségleteit kicsinyelte s az ifjuság és a nép nevelésében is elhanyagolta. *Mihályi Károlynak* és *Vadás Józsefnek* néhány szép vallásos verse egyh. énekeskönyvünkben ugyan ma is benne van, *Szász Gerő* egyenesen „országos“ hírű költő volt, *Berde Sándor* néhány tetszelős, vallásos tárgyú költeményt szerzett, de míg mindezek jó, sőt kitűnő verselők és a költői stílusban e kor divatja szerint egészen megfelelőek voltak, költeményeik vallásos tartalma, mélység, keresztyénség, kálvinistaság szempontjából bizony nagyon fogyatékosak. A zene és ének szerzés pedig a semmivel egyenlő. Mi mutatja inkább, mint ez a régi készletből immelámmal való élés, azt, hogy az első nemzedék vallásosságában valami nagy fogyatkozás, valami szomorú sivárság van. . . az, hogy vallása nem elég mély, nem elég életteljes, nem elég bensőséges, Istene nem elég élő és ható, Krisztusa nem elég reális és hatalmas, Szentlelke nem elég személyes ahhoz, hogy lelkét csordultig be tudja tölteni a vallás életével, hogy a lélek e kelyhéből kicsorduljon az egyházi irodalom virága, boldog feleslege, amely azonban épen e felesleg volta által válik új életerővé: a vallásos költészet versekben, énekekben, zenében. Ebbeli nyomoruságát a korszak átörökitette a következő nemzedékre is, szomorú mutatójává egyh. életünk gyökérbajának, melyből még nem gyógyultunk ki s amelynek keserű következményeit ma látjuk legvilágosabban, mikor az egyházépítő munkában nélkülözzük azt a drága eszközt, amellyel ellenségeink, főleg a szekták olyan nagy mértékben rendelkeznek.

Ezek után áttérünk a második nemzedék jellemzésére.

II. A második nemzedék.

Az első nemzedék munkásságának természetes központja az enyedi theológia volt; a második nemzedéké a kolozsvári theol. fakultás lett. Az új millió sok tekintetben gazdagabb, változatosabb, fejlettebb, kulturáltabb, mint a régi. Ezenkívül ennek a nemzedéknek már hivatalos és sokoldalú kapcsolata s érintkezése fejlődik ki a magyarországi ref. egyház egyetemével és egyes kerületeivel, az unió és az új egyházi törvények által kiépített egységes, országos szervezet keretei között. A külföldi főleg német egyetemekkel való kapcsolat is sokoldalubbá válik s végre, ami nagy sullyal esik a mérlegbe, a theol. fakultáson át ez a nemzedék a kolozsvári egyetemmel jut olyan szellemi kapcsolatba, amelynek áldásai elhatározólag befolyásolják e nemzedék irodalmi munkásságát. Mindezek a körülmények kimélyítik és kitérítik az egyh. irodalom horizontját és a virágzásnak magas fokára lendítik fel azt. Az a 20—25 esztendő, amelyet e nemzedék munkája kitölt, jelentőségében és értékben országos súlyává válik s bizonyos vonatkozásokban egyenesen a XVII. század irodalmi virágkorszakának gazdaságát és értékét juttatja eszünkbe. Ha más oldalról hasonlítjuk össze

ézt a korszakot az előzővel, legfeltűnőbbnek azt találjuk, hogy nincs olyan egységes, végig uralkodó és mindent meghatározó világnézeti és theologiai alapja, mint amilyen az első nemzedéknél a teol. liberalizmus volt. Sőt, ezt a korszakot sokkal inkább a különböző irányok egymásmelletti érvényesülése, majd küzdelme s végre egy egészen új alakulásban való felszivódása jellemzi. Mindenekelőtt feltűnik egy, az erdélyi tradíciótól idegen, sőt a liberalizmus által határozottan perhorrescált irány, amely a kolozsvári theol. fakultás vezető szellemévé volt hivatva kifejlődni (az intézet alapítóinak gonodolata szerinti) s ezáltal az erdélyi egyházi és irodalmi közszellemet is átalakítani s gyökeréből megújítani importáltatott ide. Ez az új és idegen szellem a *budapesti „pietista“*, „*élő-keresztyén*“ egyházi mozgalmak szelleme volt. Ma már nagyon jól és szenvedélyektől mentesen láthatjuk ennek az irányzatnak szükségszerűségét, áldásait és fontosságát, — a fogyatkozásaival egyetemben; akkor azonban ez az irány határozott éles ellentétet és összeférhetetlenséget jelentett a liberalizmussal, az „enyedi racionalizmussal“ szemben. E nevek: „*pietista irány*“ és „*enyedi racionalizmus*“ mindkét oldalról túlzott és ellenséges elnevezései voltak a szemközt álló feleknek; hogy az enyedi szellem nem volt „*racionalista*“ s hogy a teol. liberalizmus intellektualis humanizmusa a maga idealizmusában messze felül haladta a racionalizmust, azt már láttuk; de leszögezhetjük azt is, hogy a Budapestről importált irány nem volt „*pietista*“ a szó történelmi és teljes értelmében és épen a pietizmus túlzásaiban nem; felette állott annak és evangéliumi keresztyénséget hirdetett. De mivel kétségtelen, hogy a liberalizmus sohasem tudott megszabadulni a racionalizmus kovászatától, sem az evangéliumi irány a pietizmusétól, az elnevezések kiélezetten mutatják az ellentét gyökerét képező alaphibát itt és túl. Már most megálapíthatjuk, hogy ez az importált irány amennyire gyökértelen volt Erdélyben, annyira meddő is maradt általánosságban s csak eltokozott és zárt kis körökben tudott megfészkelni s ami különben örvendetes: gyakorlati téren; irodalmilag, theologailag a maga akkori formájában elszigetelt és jelentéktelen maradt az egyház szellemi életében. Bár még elég közel áll hozánk ahoz, hogy az ítélet obiectivitása kétséges legyen, a subiectivizmus vádját vállalva is ki kell jelentenem azt a komoly meggyőződésemet, hogy ennek a sikertelenségnek oka az új irány *magatartásában* rejlett. Az az erős impresszióm van, hogy az irány képviselői és talán még inkább maga a budapesti hátvéd Erdélyt bizonyos *külmisziói* területként tekintette s feladatát olyasféleképen fogta fel, mint a *hitetlenek* (a pogányok) közé menő miszióáriusok. *Erdély hitetlensége* dogmaszerű volt előtte s azt hitte, hogy *először* ő hozza ide a Krisztust és az evangéliumot s ami addig volt, gyökérből rossz, elpusztítandó és felcserélendő az újjal. Ez a magatartás természetesen nem fedte a valóságot s abba a téves eljárásba hajtotta ezt az irányt, hogy a különben is nem ismert erdélyi magyar és református néplélek sajátágaival nem számolva, ne a meglevő gyökerekbe kapcsolódják s ne a természetes fejlődés menetébe illeszkedjék, hanem új fundamentumot vessen és a régit dehonestálja és kárhoztassa; illetve elnémitsa és elfeledtesse. Ennek az iránynak vezéralakja *Kenessey Béla* (1858—1918), akkor az új theologia igazgatója, később püspök, aki személyiségének súlyával is sokat tett arra nézve, hogy a kolozsvári theológián, az egyh. irodalomban és közéletben az enyedi örökség szelleme hatástalanná legyen és eltemetődjék. Az ellen-

áramlat azonban csak az ő személyének és súlyának méretei és értékei szerint, átmenetileg borithatta el az egyház életének ezeket a tradicionális és erős történelmi gyökereit; a kolozsvári theologia és általa az egyházi irodalom és közélet is rajta maradt és tovább nőtt a régi alapokon — de és ez örvendetesen feljegyezni való: közben természetesen meggazdagodott az importált szellem áldásaival is s kétségtelenül egy értékes szint kapott tőle. Igaz, hogy ez már nem *közvetlen* hatás volt, ehhez el kellett jőnie annak a személyiségnek, aki saját lelkében olvasztotta össze, dolgozta fel és tette ujja a két irányzatot, amint alább látni fogjuk. A korszak másik iránya a *theol. liberalismus öröklött szel-leme* maradt. Ebben az irányzatban van egy, az importálttal szemben magát szigorúan elzáró színezet és van egy előbb harcoló, azután megtermékenyülésre alkalmassá váló színezet, amely jelentőségében fontossá válik. Ennek az irányzatnak vezéralakja Nagy Károly (1868—) akkor theol. tanár, jelenlegi püspökünk.

A korszak e két ellentétes irányzata, meghozva a maga kétségtelenül értékes gyümölcseit is, szükségképen involválta egy, a kettőt magában egyesítő, de egyúttal felül is haladó *új irány* kialakulását, amely a korszak harmadik irányzata s egyúttal *eredője* és a *harmadik* nemzedék munkásságának bázisa is. Ennek az irányzatnak megértéséhez azt kell elsősorban figyelemre méltatnunk, hogy a szemben álló két irányzatnak miben állott az a gyöngye pontja, amely a kiegészítést s a magasabb egységet szükségessé tette.

Az importált evangéliumi irány — *a személyes gyakorlati ker. élet*, az élő hit hangsúlyozásában — sajnálatosan nélkülözte az öntudatos, szilárd, teljesen megbízható és modern tudományos *világnézeti* alapot s emiatt határozott ellenszenvet is mutatott és propagált a kritikai szellem és a filozófiai koncepciók iránt; ezzel azonban a *hit öntudatosítási* sának a *kultúra egészében való* biztosítását elhanyagolta s egy egész sereg szálát elvágott, vagy elsorvasztott arra nézve, hogy a hit a modern ember lelkét és életét meghódíthassa.

A liberalismus, már ismertett módon bírta ezt a világnézeti öntudatosítást, kritikai szellemet és filozófiai koncepciót, de vallásos életményének a történelmi, bibliai keresztyénséggel szembeni concessiói miatt épen a tudomány javára, — sajnálatosan nélkülözte a *személyes és gyakorlati ker. élet* bensőségét és építő erejét. Az előbbiben megvolt az építő erő és a bibliai viláosság, az utóbbiban az öntudatos világnézeti, tudományos szellem, de mind a kettő nélkülözte a másikat s az adott viszonyok között nem is egyesíthette javait. Nem, mert *hiba* volt mind a kettőnek jó oldalában is. Az evangéliumi irány vallásossága bizonyos kultúraellenséget tehát félszeg exclusivitást tartalmazott; a liberalismus tudományossága pedig spekulatív, tehát realitásában csonka és félelmes volt. Itt tehát nagyobb dolgról volt szó, mint egyszerűen a kettő egységesítéséről; *itt a vallásosságnak is, a tudományosságnak is*, igazabb, mélyebb és realisabb megragadása vált szükségessé; a vallásnak és a tudománynak olyan *új* kapcsolata, amely mindkét részről *concessió nélküli* legyen s mind a két realitást a maga teljes érvényességében hozza termékeny kölcsönviszonyba. Ha ez nem történt volna meg, az erdélyi egyházi élet és ezzel az irodalom is kátyuba sőt csődbe jutott volna.

Hogy pedig megtörténhetett, azért egyházunk örök hálával tartozik Isten kegyelme által *Böhm* Károlynak, a legnagyobb magyar

filozófusnak, aki a kolozsvári egyetem katedráján a kolozsvári theologia hallgatóinak mestere lett ennek az életszükségletet képező kapcsolatnak megalkotásában a vallás és a tudomány között. Nem tartózik ide a Böhm Károly filozófiájának ismertetése. Csupán azt kell erről megállapítanunk itt, hogy az ő kritikai idealizmusa és „subiectív” rendszere predestináltan alkalmas a vallásos élmény egész tartalmának, egy az élet egészét átható és átfogó tudományos rendszerben való kifejezésére és ez a tudományos rendszer, amely nem kíván koncesziókat a vallástól, igazán feddhetetlenül tudományos is és minden ízében modern, tapasztalati is. A metafizikai spekuláció irreális pókhálót összetépvé, *az öntudat végső tapasztalati tényén nyugodva*, magának az emberi szellemnek, az ismerő és értékelő szellemiségnek törvényeit kutatja és tisztázza s nagyszerű eredménye az, hogy amit a vallás *kedélyileg* birtokol, azt az az öntudat előtt *tudományos bizonyossággal* ismétli meg. Filozófiájának végső szava az, hogy a *legfőbb és egyetlen valóság és érték a Szellem, melynek tulajdona a tisztaság, szabadság, igazság és szeretet* és ezzel ráfelel az evangélium bizonyágtételére: „az Isten szellem és akik őt imádják, *lélekben és igazságban* kell őt imádniok. Az Isten szeretet és aki a szeretetben marad, Istenben marad és Isten ő benne. És megismeritek az igazságot és az igazság *szabadokká* teszen titeket. És akiben megvan ez a reménység az mind *megtisztítja* magát, miképen Ő is *tiszta*.” Természetesen, Böhm Károly nem volt theologus és rendszerének egyszerű átvétele nem jelentette volna *egy új theologiai irány* megalkotását. Ide theologusra volt szükség, aki a filozófia elszajkáltságával egy modern *világnézet* tudományos bizonyosságára rá tudja építeni *személyes, élő hitének* valóságát és azt öntudatosává tévén megtalálja a vallásban azt az *értékrendszert*, amelyen át a vallás építőerővé, életformáló hatalommá lesz a modern ember lelkében és a kultura egész területén. Ezt találta meg s ezzel lett az új theologiai irány vezéreképviselőjévé *Ravasz László*. Ez az új irány teljes erővel érvényesíti azt a tiszta tudományos szellemet és törekvést, amely az enyedi liberalizmus legértékesebb öröksége, azt a személyes, élő vallásosságot, amelyet az evangéliumi irány hangoztatott, de egyúttal mind a kettőt meg is újítja; a liberalizmus örökségét újabb, modernebb, realisabb tud. világnézetbe öntvén, az evangéliumi irányzat vallásosságát pedig minden oldaláról kapcsolatba hozva és elmélyítve az élet modern kívánalmai szerint. A XX. század első két évtizede ezt a nevezetes tényt hozta egyházi életünkbe és irodalmunkba s azért ennek a második nemzedéknek munkássága nevezetes fordulópontot jelent szellemi életünk történetében.

a) *A tudományos egyházi irodalom.*

Mint említettem, az Erdélybe plántált evangéliumi irányzat vezére *Kenessey Béla* volt. Neve már 1895-ben történt idejövetele előtt országosan ismert volt a ref. egyházban, mint a budapesti theologia tanáré, a Prot. Szemle, Károlyi Emlékkönyv, P. Irod. Társ. Évkönyvek és a Prot. Árvaházi Képes Naptár szerkesztőjéé és az Orsz. Egyházi közalap előadójaé. A Prot. Egyh. és Isk. Lapban és a Prot. Közlönyben megjelent cikkei is hozzájárultak ehez. Irodalmi munkásságának túlnyomó része theologiai tanársága idejére esik, mert 1908-ban történt püspökké választatása már erejének virágkorán túl érte őt. Irodalmi munkájának java része különben építő jellegű és tudományos munkáiban is ez a jelleg az értékesebb. Írói jellemének fő vonásai az ünne-

pélyes komolyság és stílusbeli kicsiszoltság; munkái nem közvetlenek, inkább a tekintélyes hűvösség levegőjét lehellik. Tárgya az Ótestamentum volt; e körből való munkái: „*A hexateüch előállása*“ (1884.), „*Az Ótestamentum pedagóglája*“ (1897.), „*Az Ótestamentum társ. eszméi és intézményei*“ (Prot. Szemle 1893.) Az újszövetség köréből vett dolgozata „*János evangellumának isagogikai ismertetése*“ (1884.). Ezek a munkák sehol sem nélkülözik a tárgy komoly ismeretére és a szakirodalom felhasználására való törekvést, de szerzőjüknek a tud. kritikával szembeni ellenszenvé és bibliai álláspontja mégis akadályozza őt a mélyebb és eredetibb meglátásokban. Hajlamai szabadabban érvényesültek ott, ahol a keresztyén szeretetmunkásság áldásainak ismertetésére vállalkozott, ilyen dolgozatai: „*A protestáns egyház társadalmi munkássága*“ (Prot. Szemle 1894.), „*A reformáció társadalmi jelentősége*“ (u. o. 1917.) és „*A háború és a vallás*“ (Háború és Élet. Kvár 1914.).

A tudományos irodalomban sokkal eredetibb és jelentősebb nála *Kecskeméthy István* (1864), akit lelkülete, építő irodalmi és egyháztársadalmi munkássága ehhez az irányhoz kapcsol, de tudományos munkásságában teljesen független és a kritikai eljárásban az enyedi „hitetlen”-eket messzire túlhaladó. Tud. irodalmi munkásságának legfőbb jellemvonásai egyfelől a csodálatos congeniálitás és páratlan érzék a vallás történeti és lelki ténye iránt, másfelől a tudományos akribiát bizonyos felsőbbbséggel mellőző, erős intuició a problémák gyökere és mélye felé. Kiválóan magyar szellem: nem a részletkutatások alaposságában és kitartó feldolgozásában, hanem az ösztönös rátalálásban kiváló, eredeti szempontokkal és fölfogással dolgozó tudós, aki a sistemátikus alaposságot kevésre tartja a tárgyba való behelyezkedéssel és intuitív megragadással szemben. Ezek a tulajdonságai gyakran feltűnő és megdöbbentő eredmények feltárására segítik, de másfelől gyöngéjévé lehetnek ott, ahol a tények tört. megbízhatósága, tiszta ellenőrizhetősége és a szakirodalom vonatkozó munkájának felhasználása lenne szükséges álláspontjának és fölfogásának megszilárdításához. Ezek a megállapítások főképen „*Az Ótestamentumi vallás*“ c. művére találnak („A mi vallásunk” 1917), amelyben a bibliai vallás fejlődése és képe a vallástörténeti intuició kiváló erejével, de a megállapításoknak sokszor megdöbbentő ujságával van feltárva s a szakirodalmi ellenőrző munka mellőzése folytán igen fontos részeiben erősen hipotetikus benyomást tesz; itt ott pedig (főleg az őstörténeteknél és a zsidó politikai élet magyarázatánál) a negáció olyan fokáig megy, amelyhez képest a liberalizmus bibliakritikája valóságos orthodoxiának mondható. Az exegetikai irodalomban végzett tanulmányai, *Kommentárok Ámos, Hosea* stb. könyveihez a maguk nemében a legkiválóbb magyar alkotások, bár nem mentesek az előbbi kételyektől. Ez a vallástörténeti álláspont a maga sajátosságaival még *vallásitanítási kézikönyveiben* is érvényesül, melyeket a középiskolák I—II. és V. osztályai számára írt, ahol pedig pedagógiai szempontból is felette meggondolandó lenne a szempontnak is, az eredményeknek is a miként való felhasználása. Tudományos munkásságának igazi gyöngyei azok, a már szélesebb rétegekhez is szóló tanulmányai és előadásai, amelyekben vallástörténeti és társadalmi kérdéseket népszerűbb modorban tárgyal; ezek úgy a tartalom, mint az egyes gondolatok érdekességével és termékenységével, valamint az előadás és stílus művészi színeivel és erejével ékeskednek. Ilyenek: „*Három szemelvény keleti utamból*“ (Theol. Értesítő 1912—13), amely-

ben csodálatos megelevenítő és meggyőző erővel bizonyít be és ábrázol régi, vitás bibliai kortörténeti és miliőtörténeti kérdéseket; „*Gomer bat Diblájim*“ (u. o.) amely époly természetes, mint amilyen meglepő megoldása a Hósea próféta felesége kilétének, „*Még három szemelvény keleti utamból*“, (1913—14. évi theol. Ért.), „*A reformáció vallástörténeti megvilágításban*“ (Prot. Szemle 1916), „*A reformáció és a modern kultúra*“ (P. Sz. 1918), „*Békemozgalmak és társ. osztályok*“ (P. Sz. 1917), „*A háború a profetizmus tükörében*“ (Háború és Élet 1914.) stb. A kulturális és sociális problémák tárgyalásában a protestantizmus eredeti vallásos karakterének és tendenciájának kimutatásában kiváló; a modern kultúrával szemben bevallott és nyílt elítélő állásponton van s e tekintetben mutatkozik szellemének idegenszerűsége az erdélyi liberalismusával szemben.

Nem tartozik az evangéliumi irányhoz, de a liberalismushoz sem a szintén kívülről jött *Pokoly* József, akit éppen e független mivolta miatt nem is lehet erdélyi egyh. irodalmi életünk jellegzetes képviselőjének tekinteni. Egyháztörténeti munkája: „*Az erdélyi református egyház története*“ (1880 ig; 5 kötetben, 1904.) erős nemzeti és antikatólikus érzelmekkel fűtött könyv, az első nagyobb szabású megőrkítése történetünknek, de az erdélyi szellem ismeretének felületessége folytán külsőséges marad; kiválóbb része az alkotmány és jogfejlődés tárgyalása, amely iránt a szerzőnek kitünő érzéke van. Ez az érzék érvényesül „*A protestantizmus hatása a magyar állami életre*“ c. művében is; kár, hogy írói talentuma nincs arányban tanultságával és mondanivalóinak súlyával. „*A reformáció világtörténeti jelentősége*“ (Prot. Szemle 1917.) valamint azok a *külföldi egyházi szemlék*, melyeket éveken át a *Prot. Szemlében* írt, arról tanuskodnak, hogy írójuk a protestantizmusnak első sorban a *sociális* jellegét és jelentőségét értékeli mintsem a vallásost.

Az enyedi liberalismus irányzatának elszigetelt és a további fejlődésben részt nem vevő képviselői e nemzedékben: *Jancsó* Sándor, aki „*Kálvin János élete és egyházpolitikája*“ (1894) c. művében világosan, egyszerűen és híven jellemzi reformátorunk életét és munkájának a cimbén jelzett irányát; *Sámuel* Aladár, aki „*Bod Péter élete és művei*“ (1899) c. művével, „*A ref. lelkész a XVII. században*“ c. (Prot. Szemle 1918) korrajzával s több egyházi irod. történeti cikkével értékes bizonyosságát adta a múlt iránti lelkesedésének, egyházszeretetének és alapos tanulmányozási készségének. *Vásárhelyi* Boldizsár a „*Gyakorlati levelek egy kezdő lelképásztorhoz*“ c. könyvével a lelkipásztori munkához ad tanácsokat, melyeknek értéket a személyes tapasztalat ad s nem az elvi és tudományos indokolás s *Tárkányi* György, aki az egyh. lapokban való szorgalmas munkálkodás mellett *vallástanítási tankönyveket* írt, melyek teljesen a theol. liberalismus levegőjében mozognak; ugyanilyen természetű és jellegű a *Bodor* János, *Jancsó* Lajos, *Péter* Károly munkásságának javarésze is. *Fejes* Áron „*Az akaratszabadság problémájá*“-ról írt könyvet, *Váró* Ferenc pedig, aki régebbi és kiváló tehetségű képviselője az egyh. irodalomnak, „*Bethlen Gábor kollegiuma*“ (1903) c. sajnos félbemaradt művével kiváló történetírói talentumnak adta tanujelét, míg „*Emlékezés Makkai Domokos professzorra*“ (Prot. Közlöny XXVII) c. emlékbeszédében a kor és emberjellemezés mesterének mutatkozik; a „*Vallomások és kérdések*“ c. felolvasásában (1901) a vallástanítás problémájához szól hozzá, s az egyéni vall. felfogások mérlegelését, a hitoktatási gyak. iskola felállítását,

a gyermekpasztorációt, a vallástanításnak a többi tárgyakkal való tantervi és módszerei egyeztetését, s a felekezeti türelmetlenség kerülését ajánlja.

A liberalizmus e tiszteletreméltó képviselői azonban elszigetelt helyzetüknél fogva sem folyhathatnak be a korszak irodalmi fejlődésének előbbrevitelébe. A liberális örökséget tovább vinni, fejleszteni s harcok között az új irány alapjául megérlelni Kovács Ödön tanári utódjának és szelleme egyenes örökösének: Nagy Károly theol. tanárnak és püspöknek lett a feladata és missziója.

Bár Nagy Károly munkásságában nem az írói oldal a legtermékenyebb és legjelentősebb s általában keveset írt ahhoz képest, amit dolgozott, azért rendkívüli szelleme ezen a téren is jellegzetesen nyilvánult meg. Szellemi alkatában az éles értelmi erő a vezető. Elsőrangú kritikai elme, szétbontó és gyakran szétzúzós erővel. Theol. felfogásában és vall. világnézetében, főként tanár korában, az enyedi örökség, a theol. liberalizmus, „a modern theizmus” ragyogó fegyverzetű, éles dialektikájú harcosának mutatkozik. Az ortodoxia, a pjetizmus, a socializmus, a darvanizmus, a pessimizmus, az ultra eudémonizmus és a katolicizmus szenvedélyes és szellemes kritikusa. Kovács Ödönön át a Schleiermacher—Schweizeri hittani irány híve, de Lang által is ihletve. Különös sulyal a keresztyénség etikai oldalát, embereszményét emeli ki s praktikus tekintete erősen figyeli és kiemeli a nemzeti és az egyházi misszió feladatait. Kevés számú tud. dolgozata rendkívüli képességeket mutat a filozófiai és hittani munkához. Kritikai elméjével bámulatos mélyen tudja megítélni a rendszerek gyöngéit és ellenmondásait, viszont ez a kritikai jelleg párosul nála a synthetikus erővel is, amellyel kiemeli a maradandót. Tudományos munkásságának legfőbb és legmaradandóbb értéke azonban a *kálvinizmus* interpretációjában van. Irodalmunkban alig akad ember, aki Kálvin theológiáját és a kálvinizmus hittani és etikai mélységeit annyira congenialisan és határozottan ismerné és interpretálni bírná mint ő; a kálvinista gondolkozás karakterisztikumait, főleg a predestináció és az etikai koncepció kérdéseiben meglepő mélységgel és erővel tudja érvényesíteni. E téren is dolgozott legterjedelmesebben. Lefordította az *Institúció* első kiadását, megírta „*Kálvin theológiáját*” (1895) és főleg „*Kálvin mint dogmatikus és etikus*” c. nagy tanulmányában (Emlékezés Kálvinról M. P. I. T. kiadása 1909) fejtette ki teljes erejét. Emellett kiváló képességet mutatott korok, irányzatok és emberek jellemzésére. E téren kidolgozásának művészi szépsége által is rendkívül becses alkotása „*Emlékezés Molnár Albertre*”, amelyet M. A. nak általa kiadott beszédgyűjteménye elé írt (1907), valamint „*Losonci B. Bánffy Dezső emlékezete*” c. emlékbeszéde (A theol. fak. Értesítőjében (1911—12). Theol. és vallásos fejlődésének átmenetét az erősen kritikai álláspontról a pozitív és építő irány felé élénken tükrözik *igazgatói évmegnyitó és évváró beszédei*: „Tudomány és élet”, „A vallás és egyház jövője” stb. (a theol. fak. 1908—12. évi Ért.) amelyek, mint próféciák is érdekesek, mert élesen látó szemmel ítéltek meg a közeledő világkatasztrófa szellemi és lelki előjeleit s az egyház válságos helyzetét és problémáit. E beszédekben, melyekhez hasonló „*A háboru erk. jelentősége*” c. felolvasása (Háboru és Élet). N. K. erőteljesen sürgeti az intézményes és külső támaszokra építő egyháznak élő, lelki egyházzá való átalakulását s az egyháziasság pusztá formalizmusának az élő hitből táplálkozó vallásosság általi megtöltését

és életrevalóvá tételét. Épen ezzel lesz az ő szelleme és munkája az új irány kapcsolódó pontjává. Írt vallástani tankönyvet is „*Ker. vallás-tan*” (1899) címen, de ez a könyv pedagogiailag tulságosan nehéz és alkalmatlan, tartalmában és szempontjaiban pedig meghaladott. Nagy jelentőségű építőirodalmi és egyházpolitikai tevékenységéről később lesz szó.

Az új irányt, mely a theol. liberalizmus és az evangéliumi irányzat szellemét mindkét oldalról tudományosabban és gyakorlatibban is szivta fel és egyesítette magában, mint említettük, a Böhm Károly világnézeti és értékelési sikokat adó filozófiája termékenyítette meg s Ravasz László munkásságában érte el kialakultságának határozott fokát.

Ravasz László (1882—) kolozsvári theol. tanár, utóbb duna-melléki püspök, bármilyen közel is álljon a lelkünkhöz s bármennyire óhajtjuk és hisszük, hogy fényes pályáján még további gazdag fejlődést fog megfutni, mégis kész és befejezett egyéniség arra, hogy e nemzedék történetében immár lezárt ítéletet lehessen hozni irodalmi jelentősége kérdésében. Ez az ítélet — ha talán sokan még subiectívnek és relatívnak látják is, — szerintem az eddigi református egyházi irodalom keretében megváltozhatatlan: Ravasz László a magyar református egyházi irodalom legkiválóbb és eddig legmagasabbrangú képviselője. Szellemének ösvonásai a poéta és a filozófus, amelyek az aesthetában olvadnak össze; másfelől művészi látó és szemléltető erővé egyesülnek a theologusban és igehirdetőben. A theológiát a pozitív, modern, építő irány fundamentumára vitte át, megőrizve a tudományosság és az evangéliumi hit teljes létérdekét; megalkotta a sajátos theologiai tudományt, a gyakorlati theológiának vallásos értékrendszerre és ez értékrendszer megvalósítási módjainak előíró tudományává való átformálásával; újjáteremtette és ragyogó virágzásra érlette az igehirdetést, maradandó becsü művészi alkotásokban fejezve ki az Igét a magyar lélek számára; megindította a modern vallásoktatást és nevelést; lapjai által a vallás ügyét a közérdeklődés körébe vonta s irányítója lett a ref. szellemi élet reneszánszának; bátor odaállásával és támogatásával diadalra segítette a magyar ref. belmisszió ügyét; ha ehhez hozzávesszük még személyes nevelői hatását és munkáját, melyet tanári, társadalmi és közegyházi szolgálatban fejtett ki, korszakalkotó jelentősége kétségtelenné válik. Tudományos irodalmi munkásságának több ága van, így elsősorban filozófiai ill. aesthetikai, melyben mesterének Böhm Károlynak alapelveit a saját egyéni élményeinek és reflexióinak sugártörésén át juttatja kifejezésre. Enemű munkái: „Schopenhauer aesthetikája” (1907), „Böhm Károly értékelmélete, kül. tekintettel aesthetikai alapelveire” (1913), „A lángész, mint emlékezet”, „A lángész, mint képzelő erő”, „A lehetetlenség elve a művészetben”, „Petőfi az Alföld lelke” (Orgonazugás 1923), „Műalkotás és műélvezet” (Két beszéd 1924), „Madách pesszimizmusa” (Prot Szemle 1924). E műveiben nemcsak alapos és kivételes aesthetikusnak bizonyul, de maga is teremtő művésznek, akinek tanításában az önvallomás, a személyes átélés, az autopsia és a bizonyágtétel ereje zeng, a formának tökéletes és ragyogó szépségű köntösében. Ugyanez a nagy beleélés és látóerő nyilvánul, a kor és ember ismeretének s a történelem lelke intuitív megérzésének hatalmával „Széchenyi hatásának titka” (Orgonazugás) „Tisza István és a magyar tragédia” (Két beszéd) „A háború és az értékek harca” (Látások könyve 1917) c. műveiben. Mindezek bizonyára megérdemelnék a beható elemzést, de e helyen figyelmünket R. L. theo-

logiai munkásságára kell fordítanunk. Ez is többoldalú Kitűnő jellemzései: „*Kálvin és a kálvinizmus*“ (Látások könyve), „*Dr. Bartók György, mint theologus*“ (Theol. Ért. 1909) stb. úgy mutatják őt, mint kiválóan rátermett szellemet a keresztyénség és a theologia történeti interpretációjára és kritikai utánalkotására; „*Megjegyzések a vallás lélektanához*“ (Az emberélet útjának felén 1924) „*Hitbizonyosság és reformáció*“ (Orgona zugás) stb. c. tanulmányaiban a vallásos élmény filozófiai magyarázatának kész tudósa és művészi közvetítője; a theol. tudományok minden ágában megjelent irodalmi alkotások *kritikáiban*, melyeket seregestől találhatunk lapjaiban, általában egy olyan theologus jelenik meg előttünk, aki egységes, öntudatos, kritikai meggyőződés és alapelvek birtokában a vallástudomány *egészehez* birja az átfogó és éltető lelket és szempontokat. De tudományos munkásságának legfontosabb része saját szakjának: a gyak. theológiának és itt is elsősorban az *igehirdetés elméletének*, a homiletikának művelésére esik. Első enemű művében, a „*Bevezetés a gyakorlati theológiába*“ (1907) c. tanulmányában már kibontakozik előttünk az a felfogása, hogy ez a tudomány az *egyház élettana*, az egyháznak, mint élő organizmusnak tevékenységeit *leíró* és *előíró* normatív tudomány, a *vallás politikája*. Bár a gyak. theologia terén *katechetikai* és *liturgikai* dolgozatokat is írt (A Ref. Szemlében, Az Útban), teljes erejét az *igehirdetés* tudományos magyarázatára és irányítására fordította. „*Igehirdetésünk alapkérdése*“ (Ez ama Jézus 1910) és „*Igehirdetésünk megújhodása*“ (Az emberélet . . .) c. nagybecsű tanulmányai után megírta a magyar református theologiai irodalom legkiválóbb termékét: „*A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*“ c. nagy művét (Ref. Egyh. könyvtár XI. 1915), amellyel általában a theologiai tudomány és különösen a gyak. theologia egészen új — etekintetben a külföldi mestereket is túllépő — koncepcióját teremtette meg. A munka bevezetése az egyházzal és annak élettevékenységeivel, a gyak. theologia mivoltával és elágazásával s a homiletika fogalmával és felosztásával foglalkozik. Az egyház az egyéni keresztyén élmény prologációja s annak tevékenységei szerint 3 főtevékenysége van: a hitben való gyarapodás, a szeretetben való megvalósulás, a reménységben való reprodukálódás. Az egyháznak tehát három munkairánya: az építő-, a szeretet- és a nevelőmunkásság. Az *egyház, mint élő organizmus önmaga építi magát, valósítja és neveli magát s ez önmagán végzett munka leíró és előíró tudománya a gyakorlati theologia*. Ez a koncepció voltaképpen az *egész theol. tudomány* koncepciója, mihelyt *történeti és elvi* síkba írjuk át, mert akkor e szempont alá tagolódnak be a történeti és sistematikus disciplinák is. Épen ezáltal lesz ez a koncepció *teljesen tudományos és teljesen gyakorlati értékű* fogalmazásává az *építő theologia* modern gondolatának.

Az egyház tevékenységei és azoknak tana az egyház, az egyházi szervezet és szolgálat fogalmából deriválódnak s így a közös törzset az ezekkel foglalkozó tudomány: az *ekkesiasztika* alkotja, melyből a 3 ágtudomány hajt ki: 1. a hitben való építés tana: *oikodometika*, (és pedig állandó formáinak tana a *liturgika*, változó tartalmának tana a *homiletika*), 2. a szeretetmunkásság tana: *agapétika*, (egyéni irányában: poimenika, szocialis irányában koinonika), 3. az egyház reprodukálódásának tana: *paideütika* (időbeli formában: katekhetika, térbeli formában: halieütika). Ezek közül tehát a *homiletika* a hitben való épülés változó tartalmának tudománya, vagyis a *gyülekezeti igehirdetés elmélete*, mely

két főkérdésre felel: *mit és hogyan* predikáljunk? Az első főrész eszerint az *igehirdetés tárgyáról*, az Igéről szól s ezt a szerző a „*homiletikai értékrendszer*”-nek nevezi. A második főrész az *igehirdetés módjáról* szól s neve: „*a hom. műalkotás elmélete*.” E két főrészt összeköti az *alapelvek* tana az *igehirdetés lényegéről*, az *igehirdetőről* és a *gyülekezetről*. Mivel pedig a homiletika problémái az *igehirdetés tört. fejlődésében* érlelődtek ki, az egész elé jön az *igehirdetés történetének főirányairól* szóló rész. Ez az első rész az első nagyszabású magyaryelvű és szellemű áttekintés az *igehirdetés története felett*, melyben az egyes irányok és képviselők frappáns jellemzése közben a szerző sokkal többet ad, mint sejtünk: tömör, a lényegyet kiemelő művészi szintézisekben a *keresztyén szellem egész történetét*. E bravurosan megoldott nagy feladat közben a *magyar ker. szellem történetének* és a *magyar igehirdetés fejlődésének* is első, kitűnő, bár vázlatos képét kapjuk, de teljesen az irodalomtörténész szemével nézve. Az *igehirdetés alapelveiről* szóló rész döntő fontosságú. Itt Molnár Albert ihletését érezzük, de mennyivel fejlettebb és gyakorlatibb módon megvalósulva! A *gyülekezeti elvnek* a homlokteribeállítására szabja itt meg az *igehirdetés jellegét* s az, mint a *gyül. kultusz központja* és csúcspontja jelenik meg. Alapja a közös hit, a testvéri közösség: ennek művészi kifejezése az *igehirdetés*. Szellemi formája az Istennel való találkozásnak; az öntudatban lefolyó egyesülés élménye, amelyben az áldozat ősi titka oldódik meg s amelyet a kultusz minden más eleme csak keretéz, megvilágít, mélyít, fokoz, erősít. Az pedig, ami az *igeh. által történik*, az az „*épülés*”, amelynek meghatározása a munka egyik legfontosabb mozzanata. Az *épülésben* a beszéd didaktikai, esztetikai és etikai tendenciája olvad össze az *intuitív szemlélés* kiváltásában, mely a lélek *minőségi* gyarapodásában, hitbeli növekedésében éri el célját. Az *igehirdetés e kultuszi és hitbeli koncepciója* halomra dönti az ócska homiletikák silány vagy egyoldalú tanait. Az *építés, ill. épülés meghatározó tényezőiül* az *igehirdető hite*, személyisége, teológiai felfogása és a *gyülekezet lélektana*, valamint az *igehirdetés és pásztorkodás viszonyának fejtegetése* és helyes módjának megrajzolása csatlakoznak. „*Az igehirdetés mint értékrendszer*” c. főrészben tárgyalja szerző a *Bibliát*, mint a hom. érték forrását és az *egyház életét*, mint a hom. érték meghatározóját. E résznek teljesen új és szerző szerint is „*a gyak. teológia megújítását*” célzó „*széreny kísérlet*”-nek nevezett felfedezése az, hogy az *igehirdetés titka az Igének* mint a Krisztusban megjelent isteni üdvakaratnak a *ténylegességében megismert bibliai világképekből az axiológiai, gyakorlati vallásos síkba való átsugároztatásában rejlik*. S ugyanez történik az *egyház történeti és kultikus tényeivel* és alkalmával, mikor mint a *keresztyénség nagy tényeit* visszük át az *igehirdetésbe* az „*egyházi év*” és „*kultikus alkalmak*” tárgymeghatározó tényezőit. Miről van tehát szó? Arról, hogy a *Biblia* a maga összes vallásos típusaival és világképeivel, úgy, amint *ténylegességében tudományosan megismertük*, átalakítandó vallásos szükségletek, pótlékok, erők, vigasztalások, eszmények, feladatok, indítások *értékrendszerévé*, hogy *igehirdetési, építési tárgygyá* lehessen a melyben a sóvárgó hit a maga tudatalatti, boldog tartalmára ismer s azzal öntudatosan egyesülve, meggyarapodik és új életre lendül. Továbbá arról van szó, hogy az *egyház élete*, a maga történeti, hittudati és kultikus tényeivel hasonló átértékelés útján *históriából, dogmából és liturgiából igévé*, teológiából *igehirdetéssé* legyen. Szerző csak „*ki-*

sérletet“ tett erre, de nagyreményű kísérletet, amely által elvben teljesen, gyakorlatilag pedig jórésztben eldöntötte a *theol. irányzatok létjogának* kérdését az igehirdetésben, egyszerre tullepven az *orthodoxia* tanpredikálását, a *rationalizmus* morálpredikálását, a *pietizmus* egyoldalú megtérés predikálását és a *liberalizmus* „hitoktató“ predikálását. De ez egyúttal azt is jelenti, hogy mindezeknek *teljes theológiai koncepcióját* is tullepve, az egyetlen lehetséges theológiát: *az értékelő, gyakorlati, építő* theológiát léptette életbe, amelyen belül minden tudományos munka az építést előkészítő ténymegállapítássá és értékelő kritikává lesz, önmagában teljes tudományos obiektivitással, de ennek a célnak alárendelve.

A textusmagyarázatra nézve is ez megállapításának döntő lényege, t. i. hogy a textusnak csak egy magyarázati módja lehetséges az igehirdetésben, a *gyakorlati v. értékelő*, melyet épen ez a jellege különböztet meg a *tudományos exegezistől*, amely szükséges előfeltétele lesz az igehirdetésnek. Így érvényesül mindenütt a tudományos és gyakorlati érdek concesszió nélküli, magasabb egysége a R. L. koncepciójában. „*Az igehirdetés, mint műalkotás*“ c. résznek főérdeme az, hogy a „*hogyan prédikáljunk?*“ problémáját kiragadja a régi bornirt formalitások kusza hálójából és komoly esztetikai alapokra helyezi, egyúttal kiemelve az igehirdetés pedagógiai jellegét az esztetikai műalkotás tisztán gyönyörködtető jellegével szemben. Mindezeknél fogva R. L. ezzel a művével és ekörül elhelyezkedő tudományos munkásságával egy új iránynak, a régiek minden életrevaló tulajdonságát értékesítő, de fogyatkozásait elvető *modern építő theológiának* lett a magyar kezdeményezője és mestere s ez az irány most már csak részleteiben kívánhat vagy található eltéréseket, mélyítést, kidolgozást, gazdagítást, rendszerezést és főképen módszeres alkalmazást, de az alapelv és tendencia tekintetében a mi korunk vezető irányzatává lett és kell lennie győzhetetlenül és megcáfolhatatlánul. R. L. építő irodalmi és publicistikai munkásságáról a maga helyén fogunk megemlékezni.

A Böhm szelleme által ihletett theologusok között Ravasz László mellett a legjelentősebb ifj. *Bartók György* (1882) kolozsvári theol. tanár, utóbb egyetemi professor. A jellemét és gondolkodását karakterizáló hűséggel vette át atyjától B. György püspöktől annak egész szellemi örökségét s főként a történet-kritikai szellemet; mesterétől, Böhm Károlytól pedig nemcsak a filozófiai világmagyarázat elveit és rendszerét, hanem a filozófiai lelkületet is, melynél fogva ő tekinthető a Böhm K. leghivebb s legkiválóbb tanítványának. Irodalmi munkásságában atyjához hasonló alaposág, kitartás, rendkívüli szorgalom és termékenység nyilvánul meg; tudományos képzettség és ismeretanyag szempontjából az egész második nemzedékben a legerősebb. Munkásságának egy tekintélyes része *tisztán filozófiai*; egyrészt mesterének rendszerét interpretáló vagy továbbfejltő, mint „*A logikai érték/tana*“ (1913) „*Die Philosophie Karl Böhms*“ (Leipzig 1918) másrészt főleg etikai mint „*Gr. Széchenyi István gondolkozása*“ (1910) „*Az erkölcsi érték philosophiája*“ (1911) „*Demokrácia és nemzetnevelés*“ (Prot. Szemle 1918) „*A szabadság mysteriuma*“ (Prot. Szemle 1914) „*A háború, mint a szellemi élet újjászüelője*“ (Háboru és Élet 1914), végül esztetikai, mint „*Petőfi lelke*“ (1923) és „*Petőfi művészete*“ (Prot. Szemle 1924) stb. A minket itt érdeklő *vallástudományi* munkásságát három jellemvonás határozza meg: a vallás és a keresztyénség problémáinak *kulturtörténeti, filozófiai* és *etikai* fölfogása és magyarázata. A vallást és a theo-

logiát határozott biztonsággal s jellemző gyökérighatolással mindig és mindenütt a végső ismeretelméleti alapokra viszi vissza s dialektikai és axiológiai magyarázó elveit keresi meg a kritikai idealizmus szellemében. Álláspontjának „az emberi ész (szellem) határain belüli“ szigorú és következetes elhelyezkedése, lépésről lépésre követett módszeres nyomozó és magyarázó eljárása egyrészt olyan szellemről tesz bizonyosságot, aki örökségképen hordozza a dolgok végére járásnak szenvedélyét s felületes feltevésekkel soha meg nem elégszik, másrészt a vallásra nézve sem hajlandó a „dolgok végét“ a szigorú racionalitáson túl acceptálni s áthághatatlan korlátokat állít megértésének minden „irracionalis“ lehetősége elé. Az apai és mesteri örökség e hűséges érvényesítése theologiai fölfogásának átlátszó tisztaságot és szigorú precizitást kölcsönöz, kritikai theologiót eredményez, amely természetesen gyöngébb ott, ahol a tapasztalás intuitív oldala e korlátokon túlmenő látást kíván.

De ha a vallás és theologia racionalis követelése ezen az oldalon gátat emel is szelleme elé, annál eredményesebben érvényesül a történeti, lelki és kulturális tényekké vált vallásos szellem vizsgálatában. A vallás és keresztyénség történeti fejlődésének kulturfilozófiai megvilágításában s főként etikai értékelésében egész irodalmunkban a legeredményesebb és legértékesebb tudósunkká vált. Munkái közül elsősorban „A vallástudomány tárgya és módszere“ c. programtervezését kell emlitenünk, mely tanári székfoglalója is volt s egész álláspontjának bizonyágtevő confessziója. (Theol. Ért. 1909—10.) A theologia tárgya a vallás, „mely nem lebeg valahol a földi realitás felett, melyhez mystikus látásokkal lehet hozzáférni csupán. Tárnya egy meg nem tagadható realitás, mely az ember szívében fészkel és az emberiség életében mutatja meg a maga hatalmát“. E realitásról szóló tudomány, a theologia I. főrésze az általános vallástudomány, mely a vallásos öntudat történeti megnyilatkozását kutatja az emberiség életében, a kultura egész területével kapcsolatosan s azután a vallásos tudat lélektani, ismeretelméleti és axiológiai vizsgálatát adja, tehát vallástörténet és vallásfilozófia. A II. főrész a keresztyén vallástudomány, amely a ker. vallás története (bibliai és egyháztörténeti tudomány) és filozófiája (hit és erkölcstan). Az így nyert elvek gyakorlati alkalmazója a gyak. vallástudomány (theol) mely már művészet is. A ker. vallástudománynak szifárd alapot nem a dogmák, hanem az általános vallástudomány eredményei nyujtanak. Az egész vallástudomány a maga módszerét a történeti, filológiai és filozófiai tudománytól veszi át. Végső fokon a theologia a hittanban csúcsosodik ki, amelynek tárgya nem Isten és Krisztus, hanem a benne való hit, mint Istenismeret. A hittan az istenismeret tudománya s ezért ismeretelméleti jellege van, lényege szerint, az erkölcstannal együtt a ker. vallás filozófiája. A vallástudomány eszerint vallástörténet és vallásfilozófia, általános és keresztyén oldaláról, ahol is az első a másodiknak magyarázó alapja. A vázolt koncepció önmagában helyes és jogosult. Eredménye annak az irányynak, amely Kant szellemének ihletése alatt Schleiermachertől alapított s a liberális theologiában fejlődött ki, itt megalapozva és igazolva a Böhm kritikai idealizmusával is. Bátran mondhatjuk, hogy a Kant-Schleiermacheri koncepció végérvényes bekoronázása, mellyel a Kovács Ödönék irányzata is eléri tovább nem fejleszthető csúcspontját. Helyes és jogosult abban az értelemben, hogy az ilyen „vallástudomány“ a történeti és filozófiai

tudományok közt nemcsak elképzelhető, de teljesen tudományos érvény-nyel meg is valósítható. Igazsága a skolaszтика, orthodoxia, racionalizmus, pietizmus koncepciói felett is nyilvánvaló. Azokkal a „theológiákkal” szemben ez a tudomány, ez a theologia, mint *vallástudomány*.

„A theologia *mint* vallástudomány” modern gondolata alig is látszik megtámadhatónak, vagy corrigálhatónak. Alig, *de mégis!* A koncepciónak egy *függvénye* van, amely nem illik bele az egészbe s szerveilenül lóg rajta: ez a „gyakorlati vallástudománynak” nevezett *gyakorlati theologia*, melyről szerző azt mondja, hogy a vallástudomány *elveit* van hivatva a *gyakorlatra alkalmazni* s mint ilyen, *már művészet is*. Ez a megállapítás nem következik logikusan a koncepcióból. Egész következetesen ennek a „gyakorlati” micsodának *ki kellene esnie* a vallástudomány rendszeréből. Semmi közük egymáshoz. A vallástudomány minden tekintet nélkül erre az alkalmazásra, önmagában befejezett. Ez az alkalmazás vagy a vallástudomány *elveit követi* s akkor önállósága és tudományjellege nincs, mert puszta technika; vagy nem követi és akkor épen nincs helye a vallástudományban. Mit jelent ez? Azt, hogy a Bartók által concipált *vallástudomány* lehetséges, jogosult, szükséges, megvalósítható, önértékű tudomány, mint a vallásnak bármely más hasonló jelenségen is véghezvihető *történeti és filozófiai* vizsgálata, magyarázata; — de nem a theologia és nem theologia. Éppen ez a koncepció volt az oka, noha fejletlenebb formában a *liberalizmus* „theológiája” gyakorlati terméketlenségének is s ebben a tekintetben a Bartók féle betetőzött koncepció sem jelent változást. *Nem is jelenthet, mert nem is érinti a theológiát. A theologia mivoltát* a Ravasz László által felvetett csirában kell keresni. *A theologia a Biblia és az Egyház tudományosan megismert tényeinek vallásos értékrendszerre való átformálása*, azaz lényege szerint az, amit Ravasz „*gyakorlati theológiának*”, mi „*építő theológiának*” neveztünk. Az említett tények *tudományos* megismerésében a theologia segítségül hívja a *vallástudományt* (mely magábanvéve öncélú, de a theológiára nézve segédtudomány), de a *vallásos átértékelés* az ő *saját* birodalma, amelyben a végső kriterium a *keresztyén élmény* s nem a történelmi és filozófiai *elvek*. A theologia *az élő és megelevenítő Ige tudománya*: ma még inkább csak óhajtás, mint valóság; azért elég ha itt csak fel-
említettük ezt a nagyjelentőségű és kibontakozásban lévő új koncepciót. Bartók György többi munkái közül a „*Jakab levele*” (1907) és „*Az újszövetség vallása*” (A mi vallásunk 1917) exegetikai, irodalomtörténeti, illetőleg vallástörténeti művek, melyeken a szerző következetesen és szépen viszi keresztül kulturtörténeti és kritikai álláspontját. Kiváló vallásfilozófia történeti tanulmánya „*A vallás problémája napjaink bölcséletében*” (Prot. Szemle 1915) mely a modern filozófusok reflexióit és tanításait a vallásról kitűnően ismerteti és értékeli. A „*Reneszansz és reformáció*”, „*Schleiermacher olvasása közben*” (Prot. Szemle 1914, 1915) „*A vallásos pszichologia főbb törvényei*” (Magy. Társ. Tud. Szemle 1911) c. tanulmányai mind annak a szellemnek hű tükrői, amelyet theol. programjában vall.

Még két tanulmányát említjük meg itt; ezek: „*Bevezetés a keresztyén erkölcsfilozófia történetébe*” (Ath. 1913.) és „*A reformáció erk. felfogása*” (P. Sz. 1916.), amelyek nyilván egy nagy koncepciójú etikátörténet pompás részletei s szerzőnek egyh. irodalmi munkájában a legértékesebb gyümölcsök. Bartók kiváló, sőt kivételes talentummal

bir a keresztyénség etikai szellemének megragadására, sajátosságában való frappáns és tömör jellemzésére s a kor- és kulturtörténeti fejlődésben való értékelésére. Ezek a tanulmányai a keresztyén etika elvi rendszerének felépítéséhez is megbecsülhetetlen történeti és kritikai alapokat szolgáltatnak. Előadásának, stílusának tiszta világossága és egyenletes nyugalma objektivitása is dicséretes.

A Böhm-tanítványok csoportjának többi tagjai *tárgy* szempontjából már távolabb esnek az egyh. irodalomtól, de azért több-kevesebb kapcsolatban maradnak azzal irodalmi munkásságuk tárgyaiban is, de főleg szellemében. Így Tankó Béla, jelenleg debreceni egyet. tanár, aki még Kovács Ödönnek is közvetlen tanítványa volt, filozófiai felfogásának mélységével, intuitív látóerejével, művészi tömörségével és kiválóan megragadó bensőségével jórészt filozófiai tanulmányokban mutatta meg kivételes írói talentumát, azonban valamennyi írásán téveszthetetlenül ott ragyog a mélyen személyes keresztyén lelkület bélyege is. Kár, hogy nagyértékű kisebb-nagyobb alkotásai még összegyűjtetlenül vannak szétszórva egyes lapokban és folyóiratokban. Ezek közül felemlítjük a következőket: „*Böhm és Kant*“ (1913.) „*Böhm K. filozófiájának pedagógiai jelentősége*“ (1913.) a *Böhm Károlyról tartott emlékbeszéde* Besztercebányán, (egyike a legszebb enemű magyar írásoknak), „*A filozófia problémája és problémái*“ (Prot. Szemle 1916.) „*A háború értékelméleti tanulsága*“ (1916.) „*A világnézet kérdése és a háború*“ (P. Sz. 1917.) „*Fichte*“ (P. Sz. 1914.) „*Leibniz*“ (Theol. Szaklap 1917.) „*A spiritizmus*“ (1922) A theológiát és az egyházi életet közelebbről érdeklő értékes tanulmánya „*A XIX. század etikai válsága*“ (Ref. Szemle 1912.) továbbá „*Protetantizmus*“ c. programcikke (P. Sz. 1917.) s azok a cikkei, amelyeket a *Ref. Szemlében* a theológia egyetemi helyzetéről s a *Nyugatban* a magyar protestantizmus problémájáról írt a Szabó Dezső által megindított ismeretes vitában. Úgy ezekben, mint a többi kisebb-nagyobb cikkeiben, amelyek a vallás kérdésével állanak kapcsolatban, nemes, emelkedett theol. és vall. felfogást mutat, mely a személyes élő keresztyén hit és az önértékű tudományosság concessió nélküli, termékeny kapcsolatát vallja, hirdeti és gyakorolja.

Tankó a Böhm theologus-tanítványai közül való; a Mesternek *ref. tanárnemzedékünk* köréből is akadtak hívei, így Makkai Ernő (1882—1923.), aki „*Történettudomány és történettanítás*“ (1911.), „*A történelem megértése*“ (1913.), „*Az életrajz bölcséleti problémája*“ c. értékes tanulmányaiban a történetfilozófia alapjait és szempontjait kereste és fejtegette, majd „*Bethlen Gábor országalkotó politikája*“ (1914.) c. nagyszabású munkájában ezen elveknek alkalmazását is kiválóan mutatta meg, egyházi és vallásos problémákkal csak esetlegesen foglalkozott s *két reformációi emlékbeszéde*ben (Kolozsvári Koll. Ért. 1908/9, 1912/13.) s a *Ref. Szemlébe* írt *iskolapolitikai* cikkeiben a protestantizmusnak inkább a kulturális jelentőségét látta és emelte ki, mint a speciálisan vallásost; annál értékesebbek az „*Egyházi Ujság*“-ban írt *egyház-történeti rajzai* (Rab predikátorok, Monostori disputa, Bánffy Ágnes kálváriája, Bethlen Gábor választása stb.), melyek formájukban és tartalmukban egyaránt kiválóan alkalmasak az egyházi öntudat szilárdítására. Kristóf György esztetikai tanulmányok mellett: „*Böhm és Madách*“ (1913), „*Petőfi és Madách tanulmányok*“ (1923.) sok cikket írt egyházi lapokban, igen kiváló érzékkel és gyakorlatilag is érté-

kes meglátásokkal, egyh. irodalomtörténeti, iskolai és népnevelési kérdésekről, amelyeknek tárgyalásában határozott, nemes ref. egyházi öntudatot mutat s e tekintetben tanár-generációjának kétségtelenül legkiválóbb tagja volt, noha jelenleg, mint egyet. tanár, természetesen kevesebbet munkálkodhatik ezen a téren.

A tudományos egyh. irodalomnak még két képviselőjét kell fel- említenünk, akik a Böhm-hatás alól kiestek. Szorosan szakirodalmi munkásságot fejt ki *Varga Zsigmond*, jelenleg debreceni egyet. tanár, aki bámulatosszorgalmával és kitartó tudományos kutatásaival a vallástörténet s főleg az ókori keleti népek művelődéstörténete körében vívott ki magának tiszteletreméltó nevet, bár az erdélyi egyh. irodalomhoz inkább személyes tradíciói, mint munkásságának szelleme fűzik. Fontosabb művei: „*Az őskeresztység prófétai jellege*“ (1910.), „*Vallásos világnézet és tört. kutatás*“ (1911.), „*Írás és nyelvtörténeti adalékok az ókori keleti népek műv. történetéhez*“ (1913.), „*A bibliai őstörténetek újabb kritikai megvilágítása*“ (1917.), „*Az ókori keleti népek művelődéstörténete*“ (Ref. Egyh. Könyvtár), „*Az elődzsiai nyelv-probléma*“ (1915.) s ezenkívül több tájékoztató és ismertető cikk a *Prot. Szemle* 1914., 1915., 1917. évf. ban. A másik író *Sz. Szász Béla*, ki „*A felsőbb ember és az embernek fia*“ (1907.) és „*A hitnevelés alapproblémái*“ (1912.) c. műveiben Somló, Bergson, Freud, Payot és a kísérleti gyermeklélektan irányának hatása alatt dolgozik, a részletekben sok rátermettséggel és határozott talentummal.

b) *Az építő irodalom.*

Az evangéliumi irány termékeny igehírdetője s mint szónok, nagyon egyéni és hatásos személyiség volt *Kenessey Béla*. Nyomtatásban megjelent építő irodalmi munkái nagyrészt még Budapesten jelentek meg, így: „*Újévi egyh. beszéd*“ (1887.), „*Lelkészatási beszéd*“ (1888.), „*Keresztén tanítások*“ (1891.), „*Női jellemképek a Bibliából*“ (1890.), „*A biblia női atakjai*“ (1894) stb. Kolozsvárt adta ki Oostersee átdolgozásait „*Pathmosi Hangok*“ címmel (1902.), népies traktátusát „*Régi nyomok*“ (1902.) s egyh. lapokban szétszórt beszédeit, melyeket különböző ünnepi alkalmakkor tartott. Igehírdetését bibliai zamatosság, prófétai lendület, hitvallási ünnepélyesség és a stylus méltósága jellemzik, néhol keresett csíszoltság is. A gondolatok mélysége és sulya nem mindenütt egyenlő, a szerkezeti kompaktság idővel hanyatló, de az evangéliumi komolyság végig állandó bennük. Ide kell számítanunk, mégpedig kiemelt hangsúllyal egész irodalmi munkásságának legértékesebb gyümölcseit: *püspöki jelentéseit*, melyeket évről-évre az egyházkerületi közgyűlések valósággal áhítatos figyelme előtt tartott s melyeket a legutolsó falusi presbíterig mindenki megdobbanó szívvel olvasott. Nem egyszerű jelentések ezek, nem is egyházpolitikai szemlék vagy irányítások, hanem határozottan szépséges *építő művek*, amelyekben Kenessey lelke magasbaszárnyalva, a felhők közül tekint le egyházára s az események felett szárnyalva, az aestheta szemével s a próféta szívével zeng alá, feddve vagy dicsérve, fékezve vagy biztatva, de mindig találóan és mindig eszményi szempontok alatt. Stílusa, előadása is ezekben a legérettebb kiforrott, ékes, numerikus, markáns és színes. Az egyház életéről, adott képei tárgyiasan lehetnek itt-ott tévesek, ítéletei felületesek vagy helyt nem állók, de e képek hangulata, színei, vonaljai, távlata, elevensége az összizgagság művészi hatásával ragad meg s feledhetetlen benyomásokat kelt. Püspöksége évi-

zedének művészi körképét adják ezek a „madártávlati“ rajzok, melyek mögött már messziről kisötétlik a közeledő világkatasztrófa árnyéka s prófétai intelmek hangjában a sürgető kérelem és feddés az idő rövidsége miatt, a gyors, az utolsó megújulásra. Kenessey írói arcképét legigazabban ezek a beszédek őrzik, összegyűjtésük annak idején igen nagy jelentőségű lett volna s ma is kár, hogy jegyzőkönyvekben el-
 ásva kallódnak.

Az evangéliumi irány legerőteljesebb igehirdetője *Kecskeméthy István*. Efajta művei: „*Kezdetben*“, „*A Messiás útja*“, „*Évmegnyitó és záró igazgatói beszédei*“, „*Elmélkedések a keresztyén élet főkérdéseiről*“ (1912.), *Az Út* ban és más *egyh. lapokban* megjelent *egyh. beszédei* („*A Krisztus műve*“, a *Kenessey püspök feletti predikációja* stb.), melyeknek együttes kiadása valóban rendkívül nagy nyereségünk lenne, az Isten kegyelméből való, a született igehirdető alkotásai, aki a vallásnak úgy mély, evangéliumi, kedélyi birtoklásában, mint szemléltetésének és megindító propagálásának prófétai és poétai teremtő erejében kivételesen, egyénien, maradandóan emelkedik ki kortársai közül. A szerkesztésben inkább a természetes, egyszerű folyamatosság követésének, mint a logikai tagoltságnak és köszörültségnek embere, stílusa törülmetszett, egészséges, magyar stílus, kényelmes, ki-kitérő, sokszor lapidáris, méltóságos, gyakran szárnyaló és ragyogó, néhol azonban pongyola. Képei költőiek és plasztikusak, a vallás lelkével csodálatosan összehangzók, ahhoz tapadók. Igehirdetése szorosán Krisztocentrikus; világfelfogásában bizonyos kultúraellenesség és az intellektuális haladás kifejezett lenézése jellemző; az emberi bölcsesség megvetése és a modern ember egész lelki és szellemi strukturájának erős kritikája lépten-nyomon kivillan. Az Istennel a Krisztusban való gyermeki életközösség rajzában azonban az otthoniasság bája és varázsa utólérhetetlen.

Ez irány exponált kifejezője *Bítai Béla*, aki pietisztikus felfogását *Konfirmációi kátéjában* (1908.), *traktátusaiban* („*A tékozló fiú*“, „*Egyiptomi József*“ a *koszorú füzetekben*) és „*Amit a Lélek mond*“ (1915.) c. nagy beszédkötetében, melyet főleg angol igehirdetők után dolgozott át, egyforma erővel érvényesíti, — nem közönséges építő erővel, noha az igehirdetésben túlságosan kedveli a példák, történetképek szemléltető eszközeit, amelyeknek tömege sokszor inkább homályosít, mint megvilágít.

A liberális theológia igehirdetői öröksége is számottevő. *Jancsó Sándor* ez irány német képviselőiből átdolgozott gyűjteményt adott ki „*Egyházi beszédek*“ cím alatt (1902.), melyben a liberálisizmus nemes ideálistusa világos, értelmes, tiszta stílusban érvényesül; *Péter Károly* hasonló átdolgozásokból állította össze „*Jézus nyomdokain*“ (1916.) c. kötetét, melyet épen *Kovács Ö.* és *Bartók Gy.* emlékének ajánl, s amelyben már *Kirmss*, *ij. Coquerel*, *Bersier*, *Robertson*-átdolgozások is vannak, s általában jól sikerültek. Ugyancsak ő tett nagy szolgálatot az igehirdetésnek a „*Református Prédikátori Tár*“ szerkesztésével és kiadásával (I. köt. 1907., II. köt. 1912.) melyben szintén túlnyomó az átdolgozás, s az uralkodó planéta a nagynevű *Schwarz Károly*; de már fellép *Ravasz László* és tanítványai gárdája is. E kötetekben sok, liberális irányú igehirdetővel ismerkedtünk meg, közöttük értékesebbek és figyelemreméltók *Sándor János*, *Bodor János*, *Vajda Ferenc*, *Bartha Dezső*, *Vásárhelyi Boldizsár*, *Zayzon János*, *Csűrös József*, *Biró Sán-*

dor (aki Robertsonnak a korinthusiakhoz írt I. levél feletti magyarázatai egy részét is itt közli átdolgozva) *Csekme* Ferenc, az ujabbakból *Viski* Gyula, *Juhász* Albert. Az építőirodalomhoz számítjuk *Péter* Károlynak „*Ker. vallástan*”-át (1900.) is, amely a liberális teológia egész hittani felfogásának hű és sikerült képe.

Ennek az iránynak azonban, már az irány hagyományos korlátait túllépő és igen értékes egyéni képviselője *Nagy* Károly. Ő elsősorban *szónok*, az *élő szó* nagy művésze s beszédei közül nagyon keveset írt meg és adott ki nyomtatásban. Ezek közül azonban nem egy, főleg azonban a *Bartók György püspök felett tartott emlékbeszéde* (Ref. Szemle 1908), ez a személyes élmények művészi kifejezésének igaz gyöngy-szemében tündöklő remeke, egész építőirodalmunk egyik legnagyobb büszkesége. Az a lelkivilág, amelyet beszédeiben nagy őszinteséggel tár fel (s *Nagy* Károlyt érdekesen jellemzi az, hogy önmagát szónoklás közben adja legteljesebben, ellentétben a köznapi tapasztalással, amely szerint az emberek inkább intim körben őszinték s a nyilvánosság előtt tartózkodók) igen gazdag és értékes. Az egyénekre, az egyházra és a nemzetre vonatkozó eszményei szilárd és ideális értékelésen nyugosznak. Emberideálja a keresztyénség kálvini etikája által meghatározott, a jellem értékét mindenekfelett becsülő, prófétai ember-eszmény. Életfelfogása mély, komoly, praktikus. A földi javak eszközi becséről, a szellemiség értékéről, az adott viszonyok szabta lehetőségekről helyes és világos ítélete van. A lelki értékek finom méltánylása, a bűn kemény és izzó kritikája, a célok kitűzésének prófétai-biztossága mindenütt erőteljesen érvényesül. Rendkívül reálisan tudja érzékeltetni Istennek az egyén, család, egyház és nemzet életében való gondviselő munkáját s ebben a személyes, sokszor gyermekien közvetlen meggyőződés ereje nyilvánul meg. Igehirdetésének alapgondolata az, hogy Isten, a Jézus Krisztusban s főleg az ő jellemében felmutatott öskép szerint nem földi boldogságra, hanem erkölcsi főkéletességre akarja nevelni az egyént és nemzetet s ez a nyitja mindannak ami velünk és a világgal történik s ez szabja meg életgyakorlatunk mértékét. Igehirdetésének iránya a liberálizmus általános eszméitől mind határozottabban fordul az élő hit konkrét világa s annak gyakorlati tápláltatása felé; az ótest. prófétaság zordon színeivel itt is főleg azokat a végzetes veszedelmeket tudja megrázóan festeni, amelyek e tápláltatás hiányában sorvasztják el a lelket és a nemzetet is. Stílusa, előadása szellemes, szárnyaló, szenvedélyes, hajlékony, változatos, zengő és meggyőzően erőteljes. Igehirdetésében nagyobb szerepe van a dialektikának; mint a szemléltetésnek, de amint dialektikájának ragyogásával mindig lefegyverez, úgy fantáziájának sajátos látásaival is nem egyszer tud lenyűgözni és rabul ejteni. Mindenesetre egyike marad legnagyobb igehirdetőinknek.

Az új irány mestere és eddig legnagyobb igehirdetőnk *Ravasz* László. Míg *Nagy* Károly első sorban az élő szó mestere, addig *Ravasz* főképen az *írott szó* művésze és szónoklatái inkább papirnélküli felolvasások. Igehirdetésében a mély és praktikus evangéliumi világnézet szilárd vasvázát a Böhm féle kategóriák adják, de az egész modern vallástudomány szuverén illusztráló felhasználásával megtöltve; a műformák, a stílus, a kompozíció őstípusa a *Molnár* Albert átlátszó, tiszta művészetében rejlik, de nemcsak más nagy igehirdetők, hanem főképen saját maga őseredeti művész-lelkének dús, sokszor szétvirágzó formáival egészen átszőve, kimélyítve, csillogó, kápráztató gazdagságba bo-

rítva, s újjáteremtve. Tartalomban is, formában is úgy viszonylik Molnár Alberthez, mint a ragyogó, gazdag festmény a szénvázlathoz, mint a zene- és énekkarra hangszerelt nagy zenei kompozíció a népdalhoz, melyet a pásztorsípon játszanak. Molnár Albert művészete csak egy motívum a Ravasz László művészetében, csak a palota egy kis részének építési stílusa, amely beleolvad az egész építmény hatalmas koncepciójának új, noha rokon stílusába. Igehirdetésének méltánylásánál élesen meg kell különböztetnünk a *tartalmi* és a *formai* eredetiséget. Ravasz nem abban nagy és eredeti, hogy a keresztyénség mélységeit *egyénileg eredeti és új, nagy gondolatokkal* világítaná meg, sőt gondolatvilágában kétségtelenül elfogadja, követi és azonosítja magát a keresztyénség nagy atélóinek pld. Kálvinnak, Robertsonnak gondolataival és magyarázataival; az ő hatalma a hívők *közkinését* képező, általánosan vallott, elfogadott de épen katolicitásukban megúnttá, színtelenné és üressé lett gondolatoknak bámulatos, ragyogó, üde és életteljes *szemléltetésében*, művészi *új életre varázslásában* és építőerejük csodálatos *felszabadításában* rejlik.

Az ő számára a keresztyén igazság gondolatrendszere és kincse adva van a Szentírásban, a nagy atélők bizonyágtételeiben, az egyház hőseiben, a iheológiai tudományban, a filozófiában és a kultúra egész területén s ő ezt a kincset saját magában átélve, azt boldogan igenli; gondolatilag és didaktikailag nem kell azt gazdagítania, tartalmilag nem szükséges bővítene; de az ő prófétaí intuiciója előtt épen az az alapvető tény, hogy ez az igazság nemcsak, hogy adva van, de már meg is halt, el is temettetett, el is feledtetett a maga fogalmi kriptáiban és bebalzsamozott mumiáiban s hogy a baj ott van, hogy az emberek enélkül akarnak, próbálnak élni s emiatt életük drága és igazi tartalmát nélkülözik és el kell sorvadniok. Az ő feladata tehát az, hogy *a halottakat feltámassza*; hogy a holt igazság megkövült mumiájára a te remtő művész lelkével rálehelve, egész életteljességében ragyogjon fel és személyivé váljon az evangélium hatalma. Az életretámasztás varázsművét pedig a *művészi szemlélet* által hajtja végre. Mindenekfelett *művész, költő*. Ő teremti meg a maga sajátos *műfaját* is, a magyar irodalomban csak néhányak által kezdeményezett, de igazán csak általa megalkotott keresztyén tartalmú és szellemű, de művészileg öncélú meditációt. Alkotásaihoz *anyagot* a iheológus, a filozófus, az aetheta, a pedagógus egyként és együtt adnak, s a csodálatos szövőszéket, amelyen a képek alakúlnak, a Krisztusban újjongó *hívő* szív vére hajtja, de a szönyegek öncélú, sajátos műremekek. Jellemző, hogy nála a *gondolatok* is, melyek mint említettük, közkinceset képező igazságok inkább, mint egyéni teremtések, *eszközévé* változnak a szemléltetésnek, a súlypont nem logikai jelentőségükön, hanem *illusztráló* mivoltukon van: a gondolatokkal is ábrázol, láttat. S így a gondolatok is művészi *anyaggá* válva a kezében, arra valókká lesznek, hogy az *isteni igazságokat öltöztessék* a szépség ragyogó, emberi ruhájába. Mindazonáltal minden alkotásában megvan az az Igehirdetői tendencia, hogy a művészileg ábrázolt igazságot az etikai meggyőződés hevével a *tett*, a megvalósítás felé fordítsa.

Mint az Ige eddig legnagyobb magyar művésze, elsősorban a *gyönyörködtesítés* által épít, de gyönyörködtesítő alkotásainak mély vallásos és etikai értéke is meg van és sohasem pusztá szórakoztatás a célja, hanem mindig a lélek emelése, építése. Építő irodalmi művei időrend-

ben: „*Ez ama Jézus*“ (1910), „*Látások könyve*“ (1917), „*Kicsoda az ember-í*“ (1918), „*Gondolatok*“ (1922), „*Orgonazúgás*“ (1923), „*Az emberélet útjának felén*“ (1924). Ezekben a művekben elmékedések, egyházi beszédek, előadások, alkalmi beszédek, imádságok, cikkek foglaltatnak. Mindenik fajtában maradandót alkotott s csak azért emeljük ki külön a *temetési beszédeket*, mert ezekben épen az egyházi irodalom terén hozott előtte teljesen ismeretlen, új értéket. A magyar halotti prédikációk lapos, hosszadalmas, rikátásra dolgozó, dicsériadákban túltengő, frázisokba fúló, értéktelen szemetjét egyszerre és végérvényesen sem mivé tette ezekkel a rövid, tömör, mélyen költői és evangéliumi kis remekművekkel, melyekben a léleklátó és láttató hatalom csodálatos erejével a halott örökkévaló lelkének arcképét állítja elénk, de mindig egy fénysugárral megvilágítva: mint Istennek sajátos gondolatát ebben a világban. E beszédek hatása utolérhetetlen. Az ábrázolt lélek egyszerre régi ismerősünkké, rokonünkké, testvérünkké válik; szellemi arca mennyei fényben dereng fel s rajta át Isten céljai és kegyelmes akaratata tündöklök szemünkbe; mélyen megrendülünk és szívből könnyezünk, de ugyanakkor végtelen vigasztalást és fölszabadulást érzünk s szinte tapintjuk az örökkévalóságot a halálban és a halálon át. Igehirdetésének itt és mindenütt a Megváltó Krisztus élő személyisége a centruma s ehhez képest nyer minden értéket. Szerkesztése, stílusa, elokvenciája kipróbáltan, fölényesen művésziek; különösen hasonlatainak gazdagsága, üdesége, eredetisége és ragyogó szépsége bámulatos. Fejlődése a református egyházi igehirdetőitől az egész nemzetet építő próféta magassága felé lendülő. Amit alkotásai ezen egyetemes lendületüknél fogva speciálisan református keresztyén mivoltukból és építőmélységükből veszítenek, viszont egyetemes hatásukban és egy egész nemzethez szóló bizonyágtételükben nyerik meg.

A második nemzedék építő irodalmi munkássága a benne érvényesülő mindhárom irányzatban nagy értékeket termelt. *Kecskeméthy Istvánban*, *Nagy Károlyban* és *Ravasz Lászlóban* ez az értéktermelés olyan fokozatot ért el, amely nemcsak a mi egyházi irodalmunkban, de a külföldi építő irodalomban is büszkeséget és dicsőséget jelentene; s az egyetemes magyar irodalom kincsházának is drágaköveit alkotja.

c) *Egyházi lapok*. Az evangéliumi irány egyházi lapja a *Kecskeméthy István* által szerkesztett „*Kis Tükör*“ volt (1898–1906), amely arra törekedik, hogy az erdélyi nép körébe vigye be a budapesti ev. ébredés eszméit. Kétségtelenül sok bensőséggel, erővel, jóízűséggel szerkesztett és irányított lap volt; de nem ment az egyoldaluságtól, néha a személyeskedéstől sem, mint a Szász Gerővel való polemikában is. Kár, hogy a munkatársak gárdája nem volt elég erős és elég talentumos a szerkesztőhöz mérten és ez a lap fennmaradását végre is lehetetlenné tette.

Az egyházkerület hivatalos lapját 1901-től 1907-ig „*Erdélyi Protestáns Lap*“, 1908-tól 1917-ig bezárólag „*Református Szemle*“ néven *Nagy Károly* szerkesztette. Ez a munkássága kétségtelenül a legkarakterisztikusabb vonásokat adja írói arcképéhez, amellet, hogy lapja az egyház életének ez időszakbeli igen fontos okmánya és tükre is marad. N. K. csak ritkán írt más lapokba s inkább csak hivatalos megbízásokból vett tollat a kezébe, pld. mint az Egyet. Tanügyi Bizottság theologiai szakreferense, de ezeket a jelentéseit is többnyire leköszölte lapjában s találó és félelmetes kritikái a theol. akadémiákról, valamint

lelkészképzési reformjavaslatai felettébb tanulságosak. Mint szerkesztő, élénk és állandó figyelemmel kísérte s éles, találó kritikával illette nemcsak az egyházkerület, hanem az egyetemes egyház minden ügyét, az egyházi közéleti, a társadalmi, felekezeti és nemzeti mozgalmakat. Erős református öntudata, etikai mélységű nemzeti érzése, liberális, emelkedett tudományos szempontjai s az ellenfelek gyöngéjének pompás megtalálása, éles, ragyogó dialektika, metsző kritika, a rábírás és a gúny minden eszközével fölényesen bánó stílus elsőrangú egyh. hírlapíróvá tették. Lapjáról az volt a felfogása, hogy az csak „hivatalos rész”-ében hivatalos lap, egyebekben a szerkesztő és a munkatársak független meggyőződésének tükré és fegyvere. Alapvető meggyőződése volt, hogy az egyház életkérdéseit és életterejét *személyiségek* hordozzák és döntenek el s nem tömegek; ezért meggyőződéses, tudatos, nagyon finom érzékeléssel bíró személyi politikát folytatott lapjában; buzgó és hatalmas támogatónak és veszedelmes, erős ellenfélnek bizonyulva. A harc hevében sokféle eszközt használt, de intencióinak tiszta elvi alapja és őszintesége kétségen felül áll. Kitűnően tudta mérlegelni az egyetemes szükségleteket és lehetőségeket s személyi akcióit messziről, biztos kézzel, óvatosan vezette be s fáradhatatlanul és állandó lelkesedéssel tartott ki mellettük. Heves és fényes harcokat vívott meg a debreceni ortodoxia frázis-világával, az ORLE-vel, másfelől a pesti evangéliumi irányzattal. A konventnek, Erdélyel szembeni szűkkeblű és értetlen politikáját soha se szünt meg ostromozni. Az egyházi irodalom, de főleg a predikációirodalom burjános kertjét nagy kedvteléssel és sokszor megsemmisítő erővel gyomlálta. Valóságos eszmetermelő volt, grandiózus, sokszor igen életrevaló eszmék egész tömegét öntötte legkisebb írásaiból is, melyek közül ami a valóságban megfogamzott, mindig hasznára vált az egyháznak. Lapját nevelőiskolának tartotta és fel is használta fiatal, tehetséges tanítványai írói erejének kifejlesztésére s e téren is kellőleg alig méltányolható nagy szolgálatokat tett és eredményeket ért el. Az alatt a 17 év alatt, amíg lapjaival az egyh. közvélemény irányítója volt, nagyon sokat írt s ha sokszor sajnáljuk is nagy alkotásokra hívatott szellemének az aktualitásokban való elaprózódását, másfelől hálával kell elismernünk, hogy éppen e napi jellegű kritikai munkával tett igen nagy szolgálatokat egyházunknak.

Semmiképen se tartozik ide 1918 óta folytatott püspöki munkásságának méltatása; irodalmi szempontból ezért csak azt említjük meg, hogy az *ehker. közgyűlések jegyzőkönyveiben* megörökített *püspöki jelentései*, melyekben írói erejének is legtelje ündöklök, valamikor jelen korszakunk nagyon fontos okmányai lesznek, a tények, a harc és a kor lelke szempontjából is.

Az előző nemzedék egyh. lapokban közölt napi és időszakos irodalmi munkásságával összehasonlítva a második nemzedék enyémű munkáját, a *munkások száma*, a termelés *mennyisége* és *változatossága* szempontjából is nagy haladást tapasztalunk. Az Erd. Prot. Lap és a Református Szemle egy nagy gárdáját vonultatta fel az egyh. sajtó napi munkásainak. A tudományos, az építő, a társadalmi, nemzeti, vallásos és erkölcsi, az iskolai és nevelési problémák mellett az egyház közgazgatási és anyagi politikájának elvi és napi aktualitásai s a magyar felekezeti és társadalmi közélet jelenségei mind megtalálták e gárdában szószólóikat s közöttük határozottan sok értékeset is. Sajnos, csak neveket sorolhatunk fel itt, de ez a névsor is sokatmondó. Az értékesebb

munkások közül megemlíjtük a következőket: *Horváth István, Bodor János, Sámuel Aladár, Vajda Ferenc, Csekme Ferenc, Bartha Dezső, Vásárhelyi Bóldizsár, Jancsó Sándor, Tárkányi György, Péter Károly, Péchy Árpád, Tótfalussi József, Irsay József, Zayzon János, Csulak Zsigmond, Jancsó Lajos, Lénárt József, Biró Sándor, Benke István, Viski Gyula, Király Béla, Kovács László, Csűrös József, Berde Sándor, Szász Béla, Varga Zsigmond, Juhász Albert, Tóth Lajos, Kónya Kálmán, Szász Ferenc, Baczó Lajos, Kerekes András, Boér Károly, Kiss Albert.* Kollegiumi tanáraink közül: *Seprődi János, Imre Sándor, Kovács Dezső, Török István, Váró Ferenc, Fogarassi Albert, Fejes Áron, Kálmán János, Makkai Ernő, Sárkány Lajos, Székely Ödön, Péter Mózes, Bodrogi János*; világi férfaink közül *Sándor József, Kolozsváry Bálint, Boér Elek, Gidófalvy István.* Ezeken kívül a második nemzedék valamennyi külön is jellemzett tagja s egy csomó ifjú erő a harmadik nemzedékből, akiről később lesz szó.

Gyülekezeti, egyháztársadalmi építő lapot indított és szerkesztett *Barabás Samu „Egyházi Ujság“* c. alatt (1908—18) melyben jórészt már a harmadik generáció tagjai munkálkodtak. Az egyházi lap és folyóirat szerkesztésben nevezetes szerepet játszott *Ravasz László*, aki a *Református Szemlét* 1918—21-ben, a *Protestáns Szemlét* 1914—18-ban s a maga által alapított *Az Út-at* 1915—18-ban szerkesztette, nemzedékéből való néhány congeniális barátján kívül javarészt a harmadik generációból való közvetlen tanítványai segítségével, kikről később szólunk. Ravasz mind a három lapnál kiváló szerkesztőnek és írónak bizonyult. A *Ref. Szemlénél*, mint egyh. publicista a kérdések egyetemes, nyugodt, mély elvi fölfogásával és pártok felett álló magas nézőpontjaival uralkodott a napi élet felett, az aestheta tárgyilagos szemléletével épűgy, mint a nagy concepcióju egyházpólitikus messzetekintő pillantásával. A *Prot. Szemle* szerkesztésével ennek a halódó folyóiratnak országosan feltűnést keltett új korszakát nyitotta meg, saját kitűnő tanulmányai mellett főként a „Jelek és Magyarázatok“ s az „Apró kritikák“ és „Szemlék“ rovataival, amelyekben a magyar közélet, a felekezeti, társadalmi és irodalmi országos problémák és jelenségek éles, mély, frappáns, sokszor metszően sarkastikus, harcias, fölényes megvilágításaival s humorának aranyos csillogásával bravúros, remek munkát végzett. Korszakalkotó munkája *Az Út* megalapítása, szerkesztése és irányítása, melyben az építő theologia termékeny gyakorlati alkalmazásával egészen új lelket és életet vitt a lelkipásztori munka világába.

d) *Vallásos költészet és zene.*

Ennek a nemzedéknek a fentebbiekben vázolt termékeny és nagy-jelentőségű irodalmi munkássága megint a legszegényesebb a vallásos költészet és zene terén. Az előző nemzedékkel szemben több érdeklődés mutatkozik ugyan e mező problémái és elmélete iránt, de maga az irodalmi termés főként a többihez képest, most is felette szegényes. E nemzedékben sincs kat'exochén vallásos költőnk. A vallásos hang és téma most is csak egyik hangja s témája azoknak, akik e téren dolgoznak s nem a legmélyebb és nem az uralkodó hangja és témája. Itt is nélkülözzük a vallásos költőt, akinek uralkodó és döntő élménye volna a vallás s aki ezt a művészet egész és kizárólagos hatalmával méltóan tartaná élete céljának tekintve, kifejezni. Hiányzik a vallásos költő, aki a református magyar nép lelkének épen ezt a területét mélyen,

egyénileg, művészileg fölszíva magába, az egész egyháznak angyali énekese és művészi ábrázolója legyen. Így hát a helyzet az, hogy a költők virágos kosarából egy-egy szál virág ebből a talajból fakad és ezt az illatot leheli, de szinte csak úgy mellékesen.

Mélyen fekszik ennek az oka; magyar ref. népünk lelkében, történetében, neveltetésében, egész szellemi alkatában épen ez a terület nincs még felfedezve, kibontva, megművelve. Lesz-e valaha?... oly kérdés, melyre nem merünk feleletet kockáztatni. Kétségtelen, hogy a vallásos költészet szegényes virágoskertjének legpompásabb szálait *Szabolcska Mihály* költészete fakasztotta. Az ő költészetében tényleg az egyik alapszín a vallásos. Nem a legmélyebb, nem a legdúsabb és nem a legforróbb; tartalmi vonásaiban nem is kifejezetten református-keresztényen, de általánosan mégis vallásos és keresztényen. Enemű verseiben a személyes váltságélmény eleven forrósága helyett adventi vágyakozások, végső létkérdések, általános gondviselési hit, természet szemléletek vall. reflexiói, a hit világának távoli csillagai jelentkeznek, s ott is, ahol valami centrálisan keresztényi igazságról van szó, inkább kívülről ábrázolja azt, mint szívéből árasztja. (Pld. *Legenda a csatatérről* c. egyik legszebb versében.) Nehány szép verse énekes könyvünk gyöngyeit képezi. Rajta kívül *Kecskeméthy István* írt néhány szép vallásos verset s lefordította magyar versekben a *Zsoltárok első könyvét* (1910); még *Váró Ferenc* és *Szabó Jenő* költeményei közt akadunk efélékre, inkább technikailag kiváló, mint benső tartalomban értékes tulajdonságokkal. A papi élet szépirodalmi rajzában *Csekme Ferenc* („Képek a parachiáról“) ragadott meg néhány mély és igaz vonást, kedves humorral aranyozva. Az egyházi zene terén *Seprődi János* az Énekeskönyv értékes revíziójával s egy szép egyh. ének („Hatalmas Úr“) szerzésével, *Borsay Samu* pedig a *Chorálkönyv* két ízben való kitűnő megalakításával és kiadásával szereztek nagy és maradandó érdemeket. Az egyházi ének és zeneügy kérdéseivel, főként az énekeskönyv kérdésében egyh. lapokban *Seprődi János*, *Farnos Dezső*, *Zayzon Ferenc*, *Sófalvy Károly*, *Veress Gábor* foglalkoztak. Ennyi az egész.

III. A harmadik nemzedék.

Itt már a dolog természeténél fogva, *magunkról* lévén szó, csak egy csapatszemlére vállalkozhatunk. Megállapíthatjuk, hogy a harmadik nemzedékben immár a racionalizmus és liberalizmus irányzata végképpen eltűnt; a budapesti evangéliumi irányzat a maga sajátos színében teljesen elveszett: mindezek örökre és visszavonhatatlanul a múlté. A harmadik nemzedék mégsem hálátlan ezzel a múlttal szemben. Azt, ami tényleg értékes örökség, átvette és feldolgozta. Szent örökség gyanánt őrzi és érvényesíti a tudományos szellem, az őszinte és idealistikus kritika teljes fegyverzetét s egész nagyságában óhajtja méltányolni és szolgálni az élő hit személyes hatalmát és életformáló erőt. Ennek az örökségnek átvételét azonban a már újjáalkotott és átértékelt formájában, elsősorban *Ravasz László* munkásságában látja s tőle fogadja el, őt tekintvén mesterének. Továbbá ezt az örökséget úgy kritikai, mint építő irányában gazdagítani és formálni törekszik a theol. tudomány és építőirodalom minden ágában. A *tudományos irodalomban* a *Ravasz* és *Bartók* által interpretált *Böhm-féle* kritikai idealismust fundamentumúl fogadva el és vallva, igyekszik vallástörténeti, kultúrhistoriai, pszichológiai és vallásfilozófiai részletkutatásokban kiterjeszteni és alkalmazni olyan

mezőkön is, ahová mesterei még nem hatoltak el. Eközben ez a szellem egyéni sugártöréseken át módosul. A *gyak. theológiában* a Ravasz által elsősorban az igehirdetés elméletében megalapozott értékrendszert pedagógiai és socialis irányokban ágaztatja tovább s az *építőirodalomban* a művészi elem mellett a sajátos építő feladatok felé fordul. Már maguk a körülmények is arra utalják a legújabb nemzedéket, hogy elődeitől öröklött tudományos kritikai idealizmusát határozott és öntudatos módon az *egyházépítő* munka szolgálatába állítsa s közelebbről, hogy egy olyan építő munka-programmot, szervezést és keresztülvitt vigyen véghez, amely az *erdélyi tradícióknak és népszellemnek megfelelően*, de modern és hatékony formában érvényesítse egy élő, miszsiói egyház kialakulását, az intézményes egyház formáinak élő hittell és a munkás keresztyén szeretet lelkével való betöltését. Ezek a törekvések vezetnek a harmadik nemzedék munkájában, noha még nem egységesen s a tényleges irodalmi termésben nem mindenütt kiforrottan. De az egész munka még nagyon fiatal s ez a nemzedék körülbelül egy évtizedig mestereinek közvetlen hatása és felügyelete alatt dolgozva, csak 1918 után kezdett a maga lábán járni s a viszonyok kényszere alatt önállóan kialakulni. Itélkezésre még nem is érett s inkább csak törekvései képezhetik rajta kívül állók kritikájának igazi tárgyát. (Lásd szerzőnek: „Az élő egyház“ c. beszédét a „Zörgesetek stb.“ c. kötetében, amely e nemzedék programját foglalja magában.)

a) A tudományos irodalom.

A harmadik nemzedékben a tudományos irodalmi munkásság művelésére a legnagyobb reménységekre jogosító bátor, pompás — de a korai halál által fájdalmasan és hirtelen megszakított lépéseket tett az ifjú *Vásárhelyi József* (1892—1916). Képességei minden tekintetben a kivételesség, a nagyság grandiózus vonalát mutatják, az ifjúkor természetes és bájos túlzásával és merészségével színezve. Ránkmaradt alkotásai, noha csak téglák egy felépítendő épület számára, méreteikben, minőségükben csalhatatlanul elárúlják a mesterkezest. *Vásárhelyi* kultúrhistorikusnak és aesthetikusnak termett; szellemének hatalmas analízáló ereje a művészi tömörítés és syntezis bámulatos képességével párosult; a nyelvészet, történelem, psychologia, aesthetika ismeretkincsének máris fölényes birtoklása az anyag felett szuverénül uralkodó filozófus tekintetével rendezve és válogatva tűnik fel írásaiban s mindenekfelett az ábrázoló művész egyéni erejével ékeskedik.

Két kitűnő aesthetikai tanulmánya: „*Vázlatok Baksay Sándor irói arcképéhez*“ (Prot. Szemle 1915) s „*Az orosz regény és az orosz jellem*“ (u. o. 1916); néhány aktuális szellemi szemléje: „*Belgium és a protestantizmus*“, „*A francia protestantizmus napi kérdéseire*“, „*Az erdélyi kérdés*“ (Prot. Szemle 1915—16.) mutatják, hogy mekkora ereje volt az emberek, alkotások és szellemi áramlatok megítélésére. A theologiai tudománynak a *vallástörténeti* szemlélet alapján való átdolgozását tűzte ki maga elé s megkezdte ezt az *ujszövevség* iratainak vizsgálatával. „*Jézus Krisztus háborus világa*“ (1916) c. előadásán kívül főleg *Pál apostol*-al foglalkozott; az erre vonatkozó munkái a kor lelkének olyan megelevenítő képességét lehelik, amely irodalmunkban páratlan. Különösen figyelemreméltó az, hogy biztos és nagy, kritikailag tisztázott tudományos anyagot milyen könnyedséggel tud felhasználni s milyen biztonsággal ragadja ki tanulmányaiból a művész lelke által megélt kép

obiectiv ellenőrzésére szükséges lényeges vonásokat. A Pál, apostolra vonatkozó kutatásait először egy *népszerű képsorozatban* tette közzé, az „*Egyházi Ujság*” 1915—16. évf.-ban, azután két értékes *előtanulmányban*, amelyeket a *Prot. Szemle* 1915. évf.-ban közölt (*A Pál apostolra vonatkozó kutatások evolúciója* és „*Kulturhistoriai bevezetés Pál apostol korához*”) végre végleges és teljesen kidolgozott alakjában is kiadta, a halála előtt kevéssel megjelent „*Pál apostol*” c. művében (1916), melynek különösen vallás- és kortörténeti részei elsőrangú, fájdalmas büszkeségei irodalmunknak. Halála után jelent meg „*A genji Réveil*” c. munkája (1917), amely a modern vall. evolúciók jellemzésére is époly rátermettnek bizonyítja őt, mint az antik mozgalmakéra. Sajnos, fényes ígért maradt, de ebben az ígértben a magyar kálvinista szellem olyan erőit és lehetőségét csillogtatta meg előttünk az Isten keze, amely minden szomorúság és veszteségérzés feletti is bizalommal és reménységgel tölt el léjogunk és hivatásunk felől.

A körünkből, számunkra sajnálatosan, eltávozott *Révész Imre*, volt kolozsvári theol. tanár, jelenleg debreceni lelkész és ehker. főjegyző a harmadik nemzedék legalaposabb tudósa és nagyon termékeny írója. Családi örökségképen vette át nagyatyjától és atyjától az egyháztörténelem művelését s az értékes és díszes örökséget filozófiai alapozással, a tárgykor bámulatos kiterjesztésével és finom művészi képességekkel gazdagította, tudományába a legmodernebb és egyuttal építő álláspontot és értékeket szöve. Történetfilozófiai álláspontját „*A tudományos egyháztörténetírás*” (1913) c. művében fejtette ki, melyben meglep nagy és alapos készülségével és világos, tiszta elveivel, melyekre szintén a kritikai idealizmus hatott döntőleg. A ker.ség egész történetének vezető szellemét és lelkét nagy syntetikus erővel, kitűnő összefoglaló áttekintésben rajzolta meg „*Vallásunk a történelemben*” (A mi vallásunk 1917) c. egyik főművében; ennek az éltető szellemnek és léleknek az egyes korok eleven milliójében és konkrét, nagy személyiségek kitűnő jellemzésében való ábrázolását adta „*Akikre nem volt méltó a világ*” (1921) c. legszebb könyvében, amely nemcsak az ismeretanyag tudományos értékében és a feldolgozás megragadó szépségében, de építő erejében is egyik díszé irodalmunknak. Igen jelesek és az enemü termékeket határozottan messze felülmulják „*A keresztyénség története*” és „*A magyar protestantizmus története*” c. tankönyvei. A forrástanulmányozás kitűnő példáját adta „*Dévai Biró Mátyás tanításai*” (1915) c. nagy tanulmányában, valamint „*Bod Péter mint történetíró*” (1916) c. értekezésében. Munkásságának egy másik értékes részét képezik azok a tanulmányai, amelyekben tudományszakjának elveit és álláspontját érvényesítette aktuális, a közéletben felmerült problémák megvilágításában, vagy ünnepélyes alkalmakkor tartott beszédekben. Ilyenek: „*A háboru a világtörténelem tükörében*” (Háboru és Élet 1914), „*A magyar protestantizmus problémája*” (1914) „*Nevelés az egyháztörténelmi katedrán*” (1915) „*Az erdélyi kérdés most 230 esztendeje*” (Prot. Szemle 1916) „*A reformátorok izenete a háborus világnak*” (u. o. 1914) „*Bethlen Gábor, a kálvinista fejedelem*” (u. o. 1914) „*Az igazi Rákóczy*” (u. o.) „*Egész elvek és féligazságok*”, „*Jelszavak revíziója*” (u. o. 1918), „*A mai magyar kálvinizmus*” (1923) stb. Egyháztörténeti essay-i közül „*Kálvin rágalmak*” (P. Sz. 1914) „*Vonások Cromwell önarcképéből*” (u. o. 1915) „*Husz János és kora*” (u. o. 1916) szintén nagyon értékesek. Ezeken kívül állandóan írt irodalmi szemléket, kritiká-

kat és apróbb cikkeket az egyh. lapokba. Ez a nagy és értékes munkásság, mely szerző életének még mind az élet dele előtti részére esik, nagy és becses eredményei mellett még jövőbeli nagy és becses értékek reménységével biztatja a magyar prot. irodalom egészét s általában a magyar tudományosságot.

Az ujszövetségi tud. terén *Musnai László*: „*János Apokalypsisének magyarázata*“ (I—II. 1914, 1924) és *Gönczy Lajos*: „*Az összehasonlító vallástörténeti módszer alkalmazásának kérdése*“ (1918) c. műveikkel gazdagították irodalmunkat, az utóbbi „*Az érzelem problémája*“ (1914) c. alatt filozófiai-lélektani tanulmánnyal is. Szintén az ujszövetség körében keresett először témát *Mátyás Ernő*, aki „*Pál apostol mystikája*“ (1921) c. művében azonban nemcsak bibliatudományi, hanem mély pszichológiai elemzést is adott, „*A vallásos mystika*“ c. tanulmányában pedig vallásfilozófiai készségének adta értékes bizonyosságát. Szintén vallásfilozófiai és pedig apologetikus jellegű munka *Nagy Géza* „*A keresztyénség jövője*“ (1922) c. műve, mely főleg a különféle pro és contra álláspontok ismertetésében jeles és álláspontjának a filozófiával szemben bensőbb, theologiaibb, építőbb, noha talán ép emiatt kevésbé egységes jellegével mutat gyakorlati építő törekvést. *Molnár Jenő* „*Gourad János Jakab vallásfilozófiájá*“-nak ismertetésével (1915) és *Kant*: „*A gyakorlati ész kritikájá*“-nak fordításával és jegyzetelésével (1922) vett részt a tud. munkában.

Tavaszy Sándor filozófiai és kulturfilozófiai munkásságot fejt ki, melyben a transcendentális filozófia elveit alkalmazza filozófia-történeti és világnézeti tanulmányokra. Művei: „*Az ismeretelmélet és a megismerés pszichológiája*“ (1914), „*Az emberiség életének filozófiája*“ (1917), „*Schleiermacher filozófiája*“ (1918), „*Historiai megismerés a theológiában*“ (1918), „*A jelenkor szellemi válsága*“ (1923), „*A nyugat-európai kultúra sorsa Spengler filozófiájának tükrében*“ (1924), „*Történelmünk új értékelése*“ (Az Út 1923), „*Világnézeti kérdések*“ (1925). Ez értékes tanulmányain kívül az erdélyi tudományos egyh. szellem erőteljes érvényesítőjének és e szellem által meghatározott egyházépítő program határozott szószólójának bizonyul tanári székfoglalójában: „*A ker. vallástudomány a lelkésznevelés szolgálatában*“ (Ref. Szemle 1921), „*A nép*“ és „*Mi a pietizmus és mi nem pietizmus?*“ c. iránycikkeiben (Az Út 1923—24). Míg egyfelől helyes érzéket és erős szeretetet tanúsít történelmi szellemünk interpretálásához, másrészt egyre fokozódó lendületet mutat e szellemnek az egyházépítő munkában való érvényesítésére is s így egyik vezető munkása a modern belmisszióknak is. Nagyszámú kritikai szemléje és cikke jelent meg a különböző egyházi lapokban.

A *gyakorlati theológiának* főképen a vallásos nevelés, a pásztoráció és belmisszió kérdéseiben e nemzedékben vezető munkása *Imre Lajos*, aki egyházépítő programját egy egész nemzetnevelés koncepciójába foglalja bele s kiváló pedagógiai talentummal érvényesíti. Az *Út* évfolyamaiba írt nagyértékű tanulmányainak egész sorozatán kívül, melyekben a vasárnapi iskola, az ifjúság szervezése, nevelése és gondozása, a falusi és városi gyülekezet szervezése és pásztorációja s a belmisszió különféle munkaágainak és egységes elveinek tisztázása körül fejtett ki mélyreható és irányító irod. tevékenységet, főbb művei: „*A gyermek vallása*“ (1912), mely az első alapos katechetikai tanulmány irodalmunkban a lélektani irányok és azok kritikai érvényesítése terén s a gyermek és ifjkor vallásos psychéjének első rendszeres vizsgálata;

— „Az erk. nevelés viszonya a valláshoz“ (1913), „Vezérfonal az ifjúság gondozásához“ és „A falu művelődése“ (1922), melyek az egész nép és nemzetnevelés problémáját felelik, „A vallástanítás problémája“ (P. Sz. 1914), „A magyar kálvinista lelképásztor eszménye“ (1922) stb. I. L. koncepciója nem annyira a gyak. theologia mivoltának és rendszerének alapkérdéseire, mint inkább magának az egyházépítő munkának individualis és szociális problémáira, e munkák megszervezésének, tartalmának és végzésének elveire irányul; e tekintetben a Ravasz-féle koncepciónak megvalósítását maguknak a homiletikai, katechetikai és pastoratív értékrendszereknek kidolgozásában mellőzve, a megvalósítás szervezés- és módszertanát adja és műveli; hallgatólagosan építve a „praktikus dogmatikára“, amely irodalmilag megalkotásra vár, mint tartalmi része a gyak. theológiának. I. L. a „hogyan“ kérdésében a R. L. művét kiterjesztette és egyénileg tovább vitte a katechetikai, pastorális és belmissziói síkban, a „mit“ kérdésének rendszeres kidolgozását azonban még várja irodalmunk; igaz, hogy ezek együtt nem is egy ember életmunkáját jelentik s már jeleztük, hogy emennek megalkotásán az egész theologiai tudomány megújulásának kérdése függ.

Szintén a gyak. theológiához tartozik Derzsi Endre munkája is „Mai vallástanításunk megújítása“ (1917), mely a problémákban és szakirodalomban való tájékozottságra vall.

A teljesség kedvéért nem mellőzhetem el a saját irodalmi munkásságom felsorolását sem. Tud. téren ez négy csoportra osztható: 1. *Filozófiai-pedagógiai* tanulmányok, mint: „Bevezetés a személyiség pedagógiájába“ (1912), „A nagy személyiségek nevelői jelentősége“ (1913), „A lélek élete és javai“ (1922), „Az intelligencia nevelése“ (Család és Iskola 1914), melyek közül a pedagógiaiak a személyiség döntő jelentőségét a nevelésben, a filozófiaiak pedig az öntudatos szellemnek a vallásra is kiterjedő megvalósulását mutatják fel, a Böhm-féle idealismus egyéni interpretációjában. 2. *Gyak. theologiaiak*, mint: „A mi fakultásunk“, „Az élő egyház“, „Három év“, „A régi és az új munkások“ (Az Út évfolyamaiban), amelyek a lelki, élő egyház programját tárgyalják, főleg a lelkésznevelés szempontjából s a harmadik nemzedék törekvéseinek irányítói gyanánt tekinthetők; „Hogyan tanítsunk vallást?“ (Az Út 1915—16), „A konfirmáció reformja“ (Az Út 1916—17), „A kálvinista gyülekezetnevelés alapelvei“ (Az Út 1917), melyek katechetikai és pásztorális problémákkal foglalkoznak. 3. *Vallás-filozófiai és systematikatheologiai* dolgozatok, mint: „A vallás lélektana“ (P. Sz. 1914), „A hit szeme“ (P. Sz. 1915), „Az értelem és a hit harca“ (Akarat 1918), „Tudomány és vallás“ (P. Sz. 1915), „Vallásos világkép és életfolytatás“ (1913), „A hit problémája“ (1916), melyek előtanulmányként irattak szerző főművéhez, amely két részben jelent meg: „A vallás az emberiség életében“ és „A vallás lényege és értéke“ (Ref. Egyh. Kvtár 1923) c. alatt. E munkára nézve meg kell jegyezni, hogy a vallás történeti képének fenomenológiai rendezése után a vallás realitásának kérdése körül forog, melyet lélektani, dialektikai, értékelméleti szempontból vizsgál általában és a kultúrával való összefüggésében s a realitás jegyeinek és az ismerő funkcióknak a hitfunkcióhoz való viszonyulása kimutatásában igyekszik a Böhm-féle koncepció zárt területén túljutni és a vallás ezen suigeneritását megvilágítani. Ezenkívül idevágó tanulmányok: „A vallás a protestantizmusban“ (P. Sz. 1917), „A tudatalatti“, „Illuzió, szuggesztívó és vallás“ (Zörgessetek... 1925),

„A szekták keletkezésének okai“ (1917). Systematikai theol. dolgozatok és pedig hittani; „A lélek találkozása Istennel“ (Zörgesetek 1924); erkölcsstani: „Az eszmények valósága“ (Ird meg... 1923), „A keresztyénség az élet ítélőszéke előtt“ (Zörgesetek. 1925). Hittani főműve: „A ref. keresztyén világnézet és életeszmeny“ s „Etiká“-ja jelenleg állanak sajtó alatt a Ref. Egyházi Könyvtárban. Végre 4. *aesthetikai és irodalomkritikai dolgozatok*, mint „Magyar prot. szépirodalom“ (P: Sz. 1916), „Az erdélyi magyar irodalom kérdése“ (Ird meg... 1923), „A szépség hazája“ (Zörgesetek... 1925), „Az ifjusági irodalom kérdése“ (u. o.), „Petőfi öröksége“ (u. o.), „A költő próféta-sága“ (u. o.) s ezenkívül szépirod. kritikák különféle lapokban.

b) Az építőirodalom.

Noha ez a generáció Ravasz László tanítványaiból áll és minde-nike nyert is Mesterétől alapvető indításokat, az építő irodalmi termés az utánzástól mentesnek mondható. Kétségtelenül öntudatosságra vall a harmadik generáció munkájában az, hogy belátta és vallja, hogy a Mesternek nem azok az igazi tanítványai, akik szolgai módon utánöz-zák őt s hogy a Mester épen abban, amiben mester, utánozhatatlan és utolérhetetlen is; tehát a hálával fogadott megtermékenyítő hatások átvétele után kinek-kinek a maga egyéniségét kell kifejlesztenie és a rábízott feladatot megtalálnia. E nemzedék építő irodalmi munkásságá-ban, noha az egyéniségek minden tekintetben eltérők, egy közös szel-lem jelentkezik, s ez a határozott törekvés *a művészi elem alárende-lésére az építő erők felszabadításu érdekében*. Az írók igyekeznek a gondolati elmélyülés és a praktikus hatások biztosítása felé s legjavuk-ban még a szemléltetés eszközeiben is a *lelki történések* benső vilá-gához fordulnak s onnan keresik az illusztráció anyagát. Így igehírde-tésük művészi öncélusága, főképen a szemléltetés ragyogó színeiben és változatosságában a Ravaszéhoz képest nagyon alárendeltté válik és meg is szűnik, viszont gondolati mélységben és direkt építő erőben nem egy ponton túlhaladják mesterüket. Jellemző törekvésük az, hogy építő művészetük alkotásaiban a magyarázó és sugalló világnézeti és erkölcsi felfogás karaktere domborodjék ki s hogy a művészivel inkább összeférő általános keresztyén szemlélet helyébe a zártabb, de viszont öntudatosabb és életformálóbb egyházi, spec. kálvinista tudatosság ke-rüljön. Igehírdetésük ezért programmszerűvé válik s arculata a jelen nagy egyházi kérdéseinek irányítása felé fordul. Ez a lépés szükségs-zzerű volt és az egyházi irodalom fejlődési menetében határozottan előrehaladást jelent. Az írók közül kötetben egyesített ígehírdetéssel Révész Imre válik ki, aki az „Ige fénye“ c. (1923) beszédgyűjteményé-vel a fentiekben vázolt irány hú bizonyoságtévőjeként mutatkozik, „Az imádkozó magyar“ (1922) c. könyvében pedig a kálvinista magyar lélek imádságos életének legszebb virágait kötötte csokorba. Makkai Sándor enemű munkái, szintén a jelzett törekvésekkel, a következők: „A szabadság vallása“ (1910), „Hittem, azért szóltam“ (1913), „A ha-lál mysteriuma“ (1918), „Ird meg, amiket láttál“ (1923), „Zörgesse-tek és megnyitvatik néktek“ (1925); „A Biblia“ c. művében a szent-írás építő jellegű ismertetését (1915), a „Kegyelemből hit által“ c. pedig a ref. ker. vallás alapvonalait, tartalmát és védelmét adja építő jelleg-gel megírva. Imre Lajos, ennek az irányynak harmadik képviselője, a „Pea-body: Esti órák“ kiadásán kívül kötetben nem adta még közre enemű

alkotásait, melyek a *Préd. Tár II. kötetében* (l. fennebb!) és az *Egyh. Újság, Ref. Szemle, Az Út* hasábjain jelentek meg; összegyűjtött kiadásuk irodalmunknak behajtatlan, értékes követelése. *Musnai László* „Életnek beszéde” (1923) c. kötetével a falusi gyülekezet számára való anyagot igyekszik nyújtani, jó textusmagyarázással, de vázlatos alakban.

Vásárhelyi János egyike a harmadik generáció legjelentősebb igehírdetőinek; beszédei könnyed, világos, gazdag külső illusztráló anyaggal élénkített, közvetlenül a szívre ható és szónoki szempontból kiválóan hatásos alkotások, legtöbb rokonságot mutatnak az összesek közül a liberális teológia gondolatvilágával; kár, hogy eddig csak folyóiratokban, lapokban, kisebb traktátusokban szétszórta olvashatók (*Ref. Szemle, Egyh. Újság, Lelkipásztor* stb.), összegyűjtésük az író portréjának egységes szemléltetése szempontjából is, gyakorlati érdekből is igen kívánatos.

Az építőirodalomban nagy munkásságot fejt ki *Kádár Géza*, aki „*Lelkipásztor*” c. lapjával az igehírdetés gyakorlati közlönyét indította meg, az e fajta magazinok szükségképen vegyes nivójával. Saját építő termékei meleg, bensőséges, evangéliumi és praktikus becsű alkotások. Szintén csak lapokban, főleg a *Ref. Szemlében* jelentek meg *Végh Árpád* mély és eredeti felfogású, gondolatokban gazdag és stílusban erőteljes meditációi, *Soós Béla* költői szépségű és lyraiságtól áthatott elmélkedései, *Dérczy Imrének* kiváló íróművészi talentumra valló, szemléletes, megragadó stílusú beszédei, *Nagy Lajos* congeniális fordításai, főleg Naumantól. Újabbban a *traktátus-irodalom* is lendületet vett; e téren *Farkas Jenő* (Hol az igazság?), *Órhelyi István* (A vasárnapi iskoláért, Feltámadott, Kegyelmet is kegyelemért stb.), *Derzsi Endre* (A magad értelmére ne támaszkodjál) kezdettek szép reményekre jogosító munkásságot fejteni ki.

c) *Egyházi lapok.*

Ez a nemzedék a *Ravasz László* „*Protestáns Szemléjében*” kezdett az időszak egyh. sajtó munkájában szervezeten dolgozni 1914—1918 ban. Tanulmányaikat, melyek itt jelentek meg, már felsoroltuk. De résztvettek az aktualítások állandó jellemzésében és főleg a kritikák írásában s általában harcias, kemény, sokszor fiatalos hevű, de meggyőződésszerű és hatásos munkatársai voltak a szerkesztőnek *Vásárhelyi József, Révész Imre, Tavasz Sándor, Imre Lajos, Makkai Sándor.*

A *Ref. Szemlének* már *Nagy Károly*, majd *Ravasz* szerkesztése alatt gárdájává lett ez a nemzedék, mindig fokozottan, ahogy *Révész Imre*, majd *Makkai S.* és *Imre Lajos* szerkesztésébe ment át a lap. Meditációk, vezércikkek, kritikák, különféle állandó írásával a szerkesztőnek s rajta keresztül a központi egyh. kormányzat intencióinak sohasem szolgálai támogatói voltak tagjai. Főleg *Vásárhelyi János* és *Nagy Géza* fejtettek itt ki állandó és értékes munkát; az előbbi, mint irányító vezércikkek írója, az utóbbi főleg mint tud. és belmissziói kérdéseké. Rajtuk kívül sűrűn találkozunk *Vásárhelyi József, Kovács Benedek, Tavasz Sándor, Gergely Károly, Vörös Lajos, Bereczky József, Tőkés József, Csiky István, Vincze Géza, Dávid György, Gergely Ferenc, Órhelyi I.* írásaival, a külön is jellemzett írókén kívül. A lap mindinkább a belmissziói és építő-egyházi program szószólójává válik az ifjabbak kezében és a szerkesztők irányítása alatt.

Az *Út* alapításában *Ravasz László* mellett már *Imre Lajos* és

Makkai Sándor is résztvettek, s együtt szerkesztették és jórészt írták is azt első, 1915—18-iki periodusában. Ezidőben a lap tisztán építő munkával foglalkozott, a szakszerű tud. kérdések és az egyházpolitika kizárásával. Második periodusában 1923 tól kezdve a szerkesztőségbe belépett *Tavaszy* Sándor is s. Imrével és Makkaival együtt szerkesztik azt. A lap programja, tekintettel egyházunk izolált helyzetére s szaklapok hiányára, kibővült egy *világnézeti tudományos és irodalmi* rovatral s egy *egyházi szemlével* is, megtartván régi, a lelkipásztori munkával foglalkozó rovatait. A munkák közül főleg a belmissziót tárgyalja tartalmi és szervezési oldaláról; tud. szemléiben világnézeti és theol. szakirodalmi áttekintéseket ad, főleg modern szell. irányzatok és mozgalmak ismertetésében, egyházi szemléje pedig az „élő egyház” missziói programjának tudatos irányítója kíván lenni, teljesen független és kritikai alapon bírálva az egyház életének jelenségeit s beszélve meg a feladatokat. Ezáltal egy belső egyházpolitikát folytat, szigorúan református tradíciók és elvek modern alkalmazásának követelésével és érvényesítésével. A szerkesztőkön kívül *Mátyás* Ernő, *Gönczy* Lajos, *Nagy* Géza, *Vásárhelyi* János, *Pilder* Mária az állandó munkásai; írásaikkal eddigelé szerepelnek még benne: *Derzsi* Endre, *Gergely* Ferenc, *Maksay* Albert, *Csia* Pál, *Kádár* Géza, *Tőkés* József.

1923-ban végre megindult a mindennapi kenyér fontosságával bíró ker. ifj. folyóirat is „*Ifjú Erdély*” cím alatt, *Imre* Lajos főszerkesztősége és irányítása alatt, a theologus ifjúság kiadásában és munkatársi gárdájával s igen szép reményekre jogosítva dolgozik főleg a középiskolai ifjúság körében, szellemi gócpontjává válva a ker. ifjúsági mozgalmaknak is. Már említettük a *Kádár* Géza által szerkesztett „*Lelkipásztor*”-t, amely havonként predikációkat, vas. iskolai leckéket és illusztráló anyagot ad.

Néhány évig élt a Lelkészegyesület lapja, az „*Egyházi Figyelő*”, *Árkossy* Jenő szerkesztésében, az egyházpolitikában erősen kiélezett tendenciákkal az egyház központi kormányzata és adminisztrációja, általában a centralizmus ellen; a lap azonban most már megszűnt, a Lelkészegyesülettel együtt.

Téli népújságként jelenik meg a „*Harangszó*” *Nagy* Lajos szerkesztésében, nemes és tartalmas szellemben, kár, hogy anyagi erők híján nem képes kifejlődni.

A *laikus* evangéliumi keresztyénség folyóirata, — még a bpesti evangéliumi irányzat szülőtte és örököse — az „*Evangéliumi Munkás*” *K. Tompa* Arthur szerkesztésében.

A ker. iratterjesztés és traktátusirodalom is élénkebb lendületet vett. „*Evangéliumi Munkások Szövetsége*” és *Kádár* Géza „*Lelkipásztor*” fejtenek ki e téren, tartalomban inkább a régi nyomokon járó munkásságot, mely az általános evangéliumi keresztyénséget szolgálja; öntudatos református egyházi szellemben „*Az Út*” kezdett iratterjesztési munkát, s eddigi kiadványai (A ref. presbiter kis kátéja, *Maradj velem* (imakönyv) s az Ünnepnepok c. sorozat mellett naptár, ismeretterjesztő, néprajzi, egészségügyi, szépirodalmi füzetek) által már is felkeltette a nép érdeklődését és önépítő kedvét. Az iratterjesztés egyetemes megszervezése azonban még a jövő feladata.

d) *A vallásos költészet és zene*

terén *Kádár* Géza munkássága emelkedik ki e nemzedékből, aki úgy

mély és bensőséges keresztyén verseivel, mint azok megzenésítésével elsőnek mutatkozott e téren az igazi feladat felismerésében és munkálásában. Enemű alkotásait a vall. költészet és zene más, főleg külföldi gyöngyeinek átdolgozásával vagy közlésével együtt egy vall. összejövetelekre való „Énekes könyvben” s „Fel a szívekkel” c. (1909) gyűjteményében adta ki.

A vallásos szépirodalomban Pilder Máriának jelent meg két szép könyve: „Szász Ágnes naplója” és „Zengő aranyhárfa”, melyekben főként a ker. női lélek vallásos válságai és megoldásai vannak feldolgozva.

Makkai Sándor „Élet Fejedelme” c. elbeszélés cyklusában (1924) Jézus személyiségének hatalmát és hatását rajzolja kora és kortársai felett, az egykoru miliő szépirodalmi megelevenítésével.

* * *

És ezzel munkánk végére értünk. Sok-e, kevés-e az irodalmi termés, mely szemlénkben feltárult; képvisel-e jövődőt formáló értéket; megérett-e az irodalomtörténeti ítélkezésre; — lehetséges volt-e egyáltalában ezt a kísérletet megtenni? Sok olyan kérdés, melyek a munka előtt is feltorlódtak előttem s a munka után sem kaptak mindenkiben végérvényes feleletet — még önmagamra nézve sem. S mégis meg kellett írnom, minden jogosult aggodalom s minden esetleg súlyos kritika dacára is, egy *gyakorlati* szükség sürgető nyomása alatt: *Tudnunk kell, hogy-honnan jöttünk és kik vagyunk! Öntudatosítanunk kell* munkánk eredtető gyökereit, örökségül vett feladatait, felhasználható történeti alapjait s az élő emlékezet megbízhatatlan és visszafelé gyorsan halványuló fénye helyett az öntudatos kutatás fáklyáját kell meggyújtanunk. *Tradíciót kell teremtenünk és nevelnünk* irodalmi munkánk és jövő nemzedékünk irodalmi munkája számára! Mert... de minden „mert” nélkül hagyom abba a dolgot. Vagy érezzük, hogy miért, vagy nem. De ha nem, akkor jaj nekünk. Én éreztem és ahogy tudtam, elmondtam a dolgokat. Első lépés volt, jönnie kell a másodiknak, az alaposabbnak és erőteljesebbnek. S hátha épen *erre* a figyelemzetetésre fog eljöni? Azért írtam.